II

7080

1. Title Bhāgavata Purāṇa. Pañcham Skaṇḍha
2. Accession No. 5536
3. Folio No./Pages 81
4. Lines 15-16
5. Size 37 × 22 cm.
6. Substance Paper
7. Script Devanāgarī
8. Language Sanskṛit
9. Period Not mentioned
10. Beginning "ओम् श्री गणेशाय नमः ओम् अथातः पंचम-स्कंध व्याख्याने क विशेष वान् ।।"
11. End "दीपिकायां पंचमस्कंधे नरकानुवर्णन नाम षड्विंशतितमोध्याय ।। पंचम स्कंधं समाप्तः ।।"
12. Colophon No
13. Illustrations No
14. Source Donation
15. Subject Purāṇa
16. Revisor No
17. Author Not Known
18. Remarks Pages are not in order, pages are partly damaged by termite, bound.

श्री भाग टी

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ अथातः पंचमस्कंधव्याख्यानेकविशेषवान् ॥ प्रियव्रतान्वयोत्र सप्रपंचः प्रपंच्यते ॥ षड्विं-
शत्याध्यायैः पंचमे स्थानमीर्यते लोकद्वीपादिमर्यादापालनं बलमनेकधा ॥ स्थितिस्तु पर्यंतो लोके मर्यादा त्रि-
विधा मता ॥ अनंतेष्वेकेकशस्तत्र मर्यादा वक्ष्यामहे ॥ भुवि द्वीपादिमर्यादा पाल्यते राजभिः पृथक् ॥ भूमेरुपरि दि-
वा त्रैलतः ज्योतिषां गणादिभिः ॥ तत्राध्यायैस्त्रिविंशत्या प्रियव्रतमुखैः सदैः ॥ भुवो द्वीपादिमर्यादा पालिता इति वर्ण्यते ॥
त्रिभिः सूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिस्थितिकीर्त्यते ॥ अतलादिषु भावाद्यैः पालनं च ततस्त्रिभिः ॥ तत्र तु प्रथमेऽध्याये तु

ॐ श्रीराजोवाच ॥ ॐ प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने ॥ गृहेरमत यन्मूलः कर्मबंधः पराभवः १
नूनं न मुक्तसंगानां तादृशानां द्विजर्षभ ॥ गृहेष्वभिनिवेशोयं पुंसां भवितुमर्हति ॥ २ ॥ ॥ रामजी

निवेशो राजविवृत्तिः ॥ पुनः सृष्टानन्निष्टेति प्रियव्रतकथाद्भुता ॥ वंशं प्रियव्रतस्याथ निर्बोध नृपसत्तम ॥ यो नारदा-
दात्मविद्यागमिमामस्य पुनर्महीं ॥ भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वर्यं समगात्पदमिति ॥ सर्वस्कंधे यातेउक्तं ॥ प्रियव्रतस्य
प्रथमं क्रौंत्मविद्या ॥ ततो गृहाश्रमः ॥ ततः संगत्यागो ॥ मोक्षश्चेति तत्र विस्मितः पृच्छति ॥ प्रिय इति भागव-
तः ॥ अत एवात्मारामः ॥ इह कथमरमत ॥ ननु रमतां को दोष इति वदन्नाह कर्मणा बंधः पराभवः स्व-
नृपतिरस्माद्बोधमूलो भवति ॥ ननु तर्हि मूलेषामपि यस्य गृहेष्वभिनिवेशः स्यात् ॥ स च भागवतानामा-
त्मारामाणामपि भवतीत्याह ॥ नूनमिति ॥ २ ॥

यद

रम २

गृहासक्तिर्हि कुटुम्बस्पृहया भवति ॥ सा च तेषां नास्तीत्याह ॥ महतामिति उत्तमश्लोकपादयोः छायाकामादिसंतापहारिणी ॥ तया निर्वृतं चित्तं येषां स्पृहा प्रकामं मतिर्नास्ति ॥ दारागारसक्तस्य तु मोक्षः ॥ श्रीकृष्णे स्खलितामतिः स्यादित्ययं ॥ अयं च महान् संशय इत्याह ॥ संशय इति ॥ ४ ॥ अंगीकृत्य परिहरति बाढमभिनिवेशादिकं नास्तीति सत्यं भवतः पापि विघ्नवशेन तेषां प्रवृत्तिः ॥ पूर्वाभ्यासबलेन पुनर्निवृत्तिः स्यादेवेत्याह ॥ भगवतः श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसे आवेशितं चेतो येषां ॥ तेषांपि केनचिदंतरायेण विघ्नेन विहतापि ॥ स्वां शिवतमां

महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः ॥ छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः ॥ २
संशयोयं महान् ब्रह्मन् दारागारसुतादिषु ॥ सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत् कृष्णे च मतिरच्युता ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंद मकरंदरस आवेशितचेतसो भागवतपरमहंसदयितकथां किंचिदंतरायविहतां ॥ स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिन्वंति ॥ ५ ॥ ॥ ॐ रामाय नमो नमः ॥ ॥ राम

पदवीं मार्गं न हि न्वंति न त्यजंति ॥ कांतां भागवता एव परमहंसाः तेषां दयितस्य प्रियस्य श्रीवासुदेवस्य कथां न त्यजंति ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य ज्ञानस्यांतेवासिनोरायनुपावर्भवति सप्रसंगमाह ॥ यर्हीत्यादिना विमुक्तसंगः प्रकृतिभजत्येव सेतेन यर्हि वाव ह यदा हि वा वेति प्रसिद्धादौ ह इति च ॥ सः स्वपित्रामंत्रितावनितलपरिपालनाय उपामंत्रितोपि विमुक्तो नैवाभ्यनंदत् नैच्छत् ॥ अथ हतदेवभगवान् आदिदेवो ब्रह्मा स्वभवनाद्देवतान्वयः ॥ उपामंत्रितोहेतुः आम्नातः राज्ञां शास्त्रेण गुणाः ॥ ये प्रवराः श्रेष्ठाः गुणाः ॥ तेषां गणस्यैकांतभाजनतया नियतया अयवेन ॥ अतिकृ

श्री॰
भा॰पं॰
टी॰
२

र्थं हेतुः॥ परमार्थसतत्त्वं आत्मयाथात्म्यं अवगतं येन सः ... अतः ब्रह्मसत्रेण आत्माभ्यासेन कार्येण आदीक्षिष्यमा
णः॥ नियमं गृहीष्यन्॥ प्रागपि वासुदेवे एव निरंतरसमाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशितः समर्पितः॥ सक
लकारकाणामिंद्रियाणां यः क्रियाकलापो येन सः॥ न यथापितृमितोक्तं न बहुमतवान्॥ तथापि तदधिक
रणे राज्याधिकारे असतो विषयादपि राज्यप्रपंचादात्मनः पराभवमालोचयन् नाभ्यनंदत्॥६॥ गुणविस

स हि वाव ह राजन्न् राजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांजसावगतपरमार्थसत
त्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणो ऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतया स्वपित्रो
पामंत्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रियाकलापो नैवाभ्य
नंदद्यद्यपि तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोन्यस्माद सतोपि पराभवमन्वीक्षमाणः॥६॥ अथ ह भ
गवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्मयोनि
रखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः॥ स्वभवनादवततार॥७॥ स तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव वि
मानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानः पथि पथि च वरूथशः सिद्धगंधर्वसाध्यचारणमु
निगणैरुपगीयमानो गंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प॥८॥॥

र्गस्य गुणसृष्टेः परिबृंहणं वृद्धिः तदनुचिंतने व्यवसितः॥ सकलजगतामभिप्रायो येन सः॥ यथा रा
ज्ञा चावेमंडलेश्वराणामभिप्रायो निश्चीयते तद्वत्॥ अखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भिर्निजगणैश्च मरीच्यादिभिः
परिवृतः सत्यलोकादवतीर्णः॥७॥ स तत्र गगनतले उडुपतिरिव चंद्र इव काशमानो गंधरूप १२१९ ... मासः
यन्नुपससर्प इत्यन्वयः॥ अमरवरैरिंद्रादिभिः॥८॥॥ राम

४
२

मा२

हंसयानेनोपलक्षणेनेनं पितरमुपलभमानः ॥ आभिमुख्येनाभिगतं पश्यन् पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृ
ताञ्जलिः सन् सहसा अभ्युत्थायार्हणेन पूजया सह सौ परमेष्ठिनमुपतस्थे ॥ प्रियव्रतं नदामेदरं ज्ञेयं नारद उपदिशति
मनुस्सुतं नेतुमागतोस्तीति ज्ञातवान् ॥ ९ ॥ हे भारत भगवानादिपुरुषो ब्रह्मा तं प्रियव्रतमिति होवाचेत्यन्वयः तेन नारदे
नोपनीतमर्हणं यस्य सः ॥ सूक्तवाक्येन यथोचितवाक्येन अतिशयेन उदिता वर्णिता गुणगणाः ॥ अवतारे सुजयाः
सर्वोत्कर्षाश्च यस्य १० प्रवृत्तिनिष्ठं मद्वाक्यं प्रतिकूलं मन्वानो असूयां करिष्यतीति शंकमानो नाहमेवं वदामि

तत्र ह वा एतं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवन्तं हिरण्यगर्भमुपलभमानः ॥ सहसोत्थायार्हणेन सह पिता
पुत्राभ्यामवहिताञ्जलिरुपतस्थे ॥ ९ ॥ भगवानपि भारत तदुपनीतार्हणः ॥ सूक्तवाकेनातितरामुदितगु
णगणावतारसुजयः ॥ १० ॥ प्रियव्रतमादिपुरुषः तं सदयहासावलोक इति होवाच ॥ श्रीभगवानुवा
च ॥ निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि मासूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयं ॥ वयं भवस्ते तत एष महर्षिर्वहाम सर्वे वि
वशा यस्य दिष्टं ॥ ११ ॥ न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा न योगवीर्येण मनीषया वा ॥ नैवार्थधर्मैः परतः
स्वतो वा कृतं विहन्तुं तनुभृद्विभूयात् ॥ १२ ॥

किं त्वमनुखेन ह विरे वृत्वा माज्ञापयतीति वदन् प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह निबोधेति नवभिः ॥ ऋतं सत्यमप्रमे
यं देवं अस्तूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं नार्हसि ततः तात एष त्वत्कुरुः स्वयं महर्षिः ॥ दिष्टं आदिष्टं आज्ञां विवशा अस्व
तंत्राः ॥ सतो वहामः ॥ ११ ॥ विवशत्वे सेवाहेतुत्वं वर्णितं निति तस्य कृतं तन निर्मितं तनुभृत्जीवः तपआदिभिर्विहं
तुं अन्यथा कर्तुं न विभूयात् ॥ प्रभुर्न भवेत् ॥ मनीषया समाधिबुद्धिबलेन परतः बलवदाश्रयात् ॥ १२ ॥

ब्रह्मोवाच२

9

ननु गृहे वर्तमानस्य भोगासक्तं जायमानस्य कुतो निःसंगताभावो मोक्षो वा ॥ अतस्त्यागे न वनवास एव युक्तः तत्राह ॥ भयं संसारं स्यादेव प्रमत्तस्य अजितेन्द्रियस्य वनेष्वपि संसारभयात् हनु गृहे वा न्तरंगकृतो मीस्य यतः ॥ सह एव षट् सपत्नाः ॥ ननु प्राप्ते वा बुद्धीन्द्रियाणि वयस्य सत्तथाभूत एव वनेष्वपि यतन्त्रात्को बुद्धत्वेन जितेन्द्रियत्वात् ॥ आत्मारामस्य बंधरागादि दोषं किं करोति न करोत्येव ॥ १७ ॥ ननु गृहे वासादयः ॥ संभवति न तु वने इत्याशंक्याह य इति ॥ यो यः षट् वैरिणः ॥ मडिन्द्रियाणि विजिगीषमाणः संमूर्वं गृहेषु स्थित्वा ते धासमनं निरोधयन् ऊर्वं रजेत यतेत ॥ क्षीणेषु विषकामं गृ

भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सह षट् सपत्नः ॥ जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम् ॥ १७ ॥ यः षट् सपत्नान् विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वं ॥ अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् क्षीणेषु कामं विचरेद्विपश्चित् ॥ १८ ॥ त्वं त्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः ॥ भुंक्ष्वेह भोगान् पुरुषातिदिष्टान् विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति समभिहितो महाभागवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतयावनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमानमुवाह ॥ २० ॥

हे सप्त वा विचरेत ॥ यतो लोके ऊर्जितारीन् दुर्गाश्रित एवात्येति जयति पश्चात् दुर्गं वा मत्त वा वर्तते न गृह्यते नेति पावेद्रहरेदिह स्यार्थः ॥ १८ ॥ इदं च गृहदुर्गाश्रयणं प्राकृतानां त्वं तु अब्जनाभस्य अंघ्रिसरोजकोश एव दुर्गं तदाश्रितः अत एव निर्जितषट्सपत्नः तथापि पुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान् दत्तान् ॥ भोगांस्तावत् भुंक्ष्व ॥ पश्चाद्विमुक्तसंगः सन् ॥ प्रकृतिं स्वरूपं भजस्व ॥ आत्मनिष्ठो भवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ आत्मनः स्वतो लघुतया अल्पत्वेनाय यद्वा आत्मनो यदनुशासनं तत् ॥ अलघुतया गौरवेण बाढं तथा करिष्यामीति ॥ अवनतकंधरः सन् जग्राह ॥ २० ॥

श्री
भाग
टी
५

मनुना संतुष्टेन उपकल्पिता पूजा यस्य ॥ प्रियव्रतस्य योगभ्रंशात् नारदस्य च शिष्यनाशात् कुटिलमीत्वा तयोः संभवति तन्नता। स्तीत्याह ॥ अविषमं यथा तयोरभिसमीक्षमाणयोः सतोः आत्मनः समवस्थानं अवाङ्मनसं वाङ्मनसोरविषयं तद् येन निवासं प्रापतं तेषु वाङ्‌वाचा मनसा चैकं ... विद्यमानसा नदये विहये ॥ अतएवाव्यवहृतं व्यवहारशून्यं संप्रदानेन हृष्टं प्रवर्तयन् व्यवहाराद्वियसः सन्व्यवहारानतीतं स्वरूपं चिन्तयन्नसं नार्हितः इत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रसंगे राजेऽभिषिच्य वनं यास्यामीति

भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् ॥ २१ ॥ मनुरपि परेणैवं प्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामण्डलस्थितिगुप्तय आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशाया उपरराम ॥ २२ ॥ इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बन्धध्वंसनपरानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्याङ्घ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरन्धितकषायाशयोऽवदातोऽपि मानवर्धनो महतां महीतलमनुशशास ॥ २३ ॥

यो मनोरथः स परेणाब्रह्मणैव प्रतिसंधितः संपादितो यस्य सः नारदस्यानुमतेन स्थापयित्वा ॥ अतिविषमो दुस्तरो यो विषयविषजलाशयो गृहं तस्य आशाया आदिकर्षकृत्वा तेनासो विज्ञा वात स्याउपरतो बभूव ॥ २२ ॥ यान् सृष्टे सृष्टकर्म मरमत ॥ तत्रोक्तमन्तरं स्वयं संहरति इति ह वाव इत्यस्य सेवाहि ॥ अधिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारो यस्य अखिलस्य जगतो बंधध्वंसनपरोऽनुभावो यस्य यदं घ्रियुगलं तस्यानवरतं ध्यानं तदनुभावेन परिरंधितक षायो दग्धरागादिमल आशयो यस्य अतोऽवदातः शुद्धोपि ब्रह्मादीनामाज्ञापालनेन मानवर्धनः ॥ २३ ॥

राम
५

उइति विस्मये ॥ हइति प्रसिद्धौ ॥ वावेति निश्चये ॥ २४ ॥ आत्मनः समानैः शीलादिभिः उदारा महान्तो दशपुत्रान् जनयामास
तानाह ॥ आग्नीध्र ॥ इध्मजिह्वः यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः सवनः मेधातिथिः ॥ वीतिहोत्रः ॥ कविश्चे
ति अग्निनामानि येषां ते ॥ २५ ॥ अर्भभावाद्बाल्यादारभ्य ॥ २६ ॥ तस्मिन्नाश्रमे गृहस्थाश्रमे ॥ श्रीमच्चरणारविंदयोरवि

अथ उवाह ह उद्दहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम ॥ २३ ॥ तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमा
नशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् ॥ दश भावयांबभूव ॥ कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम ॥ २४ ॥ आग्नी
ध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्निना
मानः ॥ २५ ॥ एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य
कृतपरिचयाः ॥ पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥ २६ ॥ तस्मिन्नु ह वा उपशमशीलाः परमर्षयः सकल
जीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य ॥ श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मर
णारविंदविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितान्तर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूताना
मात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः ॥ २७ ॥ अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा
आसन्नुत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वन्तराधिपतयः ॥ २८ ॥ ॥

रतस्मरणेनाविगलितः अखंडितो यः परमो भक्तियोगः ॥ तस्यानुभावेन विशोधितांतःकरणेष्वधिगतो यो भगवा
न्तस्मिन्नात्मतत्त्वे यदात्म्यं तस्य तादात्म्यमवि शेषेण विशेषो देहाद्युपाधिः तद्रहितेन प्रापुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥

उपशमायैव प्रसन्नदशाकोटिभिरेकमर्बुदं एतावता निवर्णाने कादशार्बुदानि जगतीं बुभुजे इत्यन्वयः ॥ राज्ञो धर्मपा
लन विषयभोगप्रभावे भेदि ॥ तत्रातायामेवैनं धर्मपालनमाह अव्याहता अखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्मात् ते
न स्मारणावलेन संभृतौ भूमौ दोर्दंडौ तयोर्युगलेन तापीडितः अकृष्टो मौर्वीगुणस्तस्य स्तनितं टंकारः तेनैव युद्धं विना वि
रमिता निरस्ता धर्मप्रतिपक्षा येन ॥ भोगातिशयमाह ॥ बर्हिष्मत्याः स्वभार्यायाः ॥ अनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पर
भूयमानविवेकश्चैवं तत एव विषयासक्त्या आत्मानमनवबुध्यमान इव बुभुजे ॥ तत्र प्रमोदं पतिं दृष्ट्वा हर्षः ततः प्रसरू

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादश परिवत्सराणामव्याहताखिलपु
रुषकारसारसंभृतदोर्दंडयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो बर्हिष्मत्याश्चानुदिन
मेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादि[illegible]भिः पराभू
यमानविवेक इवानवबुध्यमान इव महामना बुभुजे ॥२८॥ यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रमन्
भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपत्यर्धेनावच्छादयति ॥ तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुष
प्रभावः तदनभिनंदन् समजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपा
र्यक्रामत् द्वितीय इव पतंगः ॥२९॥ ॥

मभुस्यानादिलीला ॥ ततो योषिण्यं योषित्स्वभावकृतनम्रं गात्रानुभावप्रकाशनं ततो व्रीडया प्रमुषिताः हासा
वलोकाः ततो रुचिरक्ष्वेल्यादयः परिहासवाक्यादीनि तैः ॥२८॥ प्रभावातिशयमाह यावद्वसुधातले लोका
लोकपर्यंतमवभासयति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यः ॥ तस्मिन्नर्धेनैवोपलक्षितं प्रतपति प्रकाशयति ॥ अर्धेनै
वावच्छादयति ॥ तमसाश्चाहणोमीति तदा द्वितीयः पतंगः सूर्य इव परिक्रामन्नपरिक्रामदिति ॥ नचैतदसंभावितं यत ॥
सो भगवदुपासनोपचितः ॥ अतिपुरुषानतिक्रान्तः प्रभावो यस्य ॥२९॥ ॥

14

येवैउहवप्रतिप्रसिद्धाः नंस्परस्य चक्रागुहूताःपरिखातःबातीःयतःयैरेवहूताःते ॥३०॥ तेषांपरिमाणंस्मृतिएवतिश्ले
षः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्द्विगुणोनविस्तारमानं ॥ उत्तरस्तनोद्विगुणोनविस्तारमानेनेमेवैसिंधुभ्योबहिः समंततउपक्लृप्ताः रचिताः ॥३१
यथासिंधुभ्योबहिरेकैकशोद्वीपाः एवंद्वीपानामपिबहिःसिंधवइत्याह ॥ क्षारोदेति ॥ दधिमंडोमथितंदधिए
तेसप्तजलधयः ॥ सप्तद्वीपानांपरिखाइवाभ्यंतरेतैः संवेष्टितायद्वीपाः ॥ तैः समानविस्तारतःबहिर्गीताः ३२

येवाउहतद्रथचरणनेमिकृतपरिखास्तेसप्तसिंधवआसन् ॥ यतएवकृताःसप्तभुवोद्वीपाः ३०
जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः ॥ तेषांपरिमाणंपूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरोयथा
संख्यंद्विगुणमानेनबहिःसमंततःउपक्लृप्ताः ॥ ३१ ॥ क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोद
शुद्धोदाः ॥ सप्तजलधयःसप्तद्वीपपरितउपकल्पिताः ॥ तेषुजंबूद्वीपादिषुवर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजा
नाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येन ॥ एकैक
स्मिन्नेकमेवाधिपतिंविदधे ॥ ३२ ॥ दुहितरंचोर्जस्वतींनामोशनसेप्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानीनामका
व्यसुता ॥ ३३ ॥ नैवंविधःपुरुषकारउरुक्रमस्यपुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानां ॥ चित्रंविदूरवि
गतःसकृदाददीतयन्नामधेयमधुनासजहातिबंधं ॥ ३४ ॥

७४

कुअसंकीर्णतया ॥ ३२ ॥ अहोआश्चर्यंराज्ञःसामर्थ्यमितिपरीक्षिदभिप्रायज्ञोभगवान्बादरायणिराह ॥ नैवमि
ति ॥ जिताःषड्गुणाःइंद्रियाणिषड्वर्मयोवायैः तेषामेवंविधःपुरुषकारइतिनचित्रंनासंभावितं यतोविदूरविग
तः ॥ अंत्यजोपियस्योरुक्रमस्यनामसकृदुच्चारयेद्यः सअधुनातत्क्षणमेवबंधंसंसारंतन्नामितिपाठेप्ययमे
वार्थः ॥ पापंतरेतन्नचेडालत्वंजहातिविशुद्धोभवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

15

॥ नएकैकंशेष्नयथासंख्येन सप्तस्वपिद्वीपेषु एकएव पतिः तउपसंस्थितः ४०

श्री: भाग टी: ८

तस्य पराक्रममुपसंहरन्निर्वेदनिष्क्रममाह स एवमिति देवर्षिचरणयोरनुशयनमनुपसत्तिः तदनुपतितो यो गुणविसर्गो राज्यादिप्रपंचः तत्संसर्गेण आत्मानमसि निर्वेदो यस्य ॥३४॥ तमाह मया असाध्वनुष्ठितं यदयं यतोभिनिवेशितः ततः अलमलं विषयैः विनोदमृगं मर्कटं ॥३५॥ परदेवतायाः हरेः प्रसादेनाधिगतः आत्मनः प्रत्यवमर्शो विवेकः तेनानुवृत्तस्य पदवीं तदुपदिष्टं मार्गमेव पुनरेवानुससारानुसृतवान् ॥ किं कृत्वा अनुगतेभ्यः इमां पृथ्वीं विभ

स एवमपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानं मन्यमानः आत्मनिर्वेद इदमाह ॥३४॥ अहो असाध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितोहमिन्द्रियैरविद्यारचितविषमविषयान्धकूपे तदलमलममुष्या वनिताया विनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयांचकार ॥३५॥ परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च महिषीं मृतकमिव सह महाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ॥३६॥ तस्य ह वा एते श्लोकाः ॥ प्रियव्रतकृतं कर्म को नु कुर्याद्विनेश्वरं ॥ यो नेमिनिम्नैरकरोच्छायां घ्नन् सप्तवारिधीन् ॥३७॥ ॥राम

ज्य भुक्तभोगाय स्यात् तां ॥ महाविभूतिः साम्राज्यसंपत् तत्सहितां महिषीं मृतशरीरमिव परित्यज्य तत्र हेतुः हृदि निहितो निर्वेदो येन ॥ हृदि गृहीतो हरेरनुभावः यः हृदि गृहीतो निश्चितो हरिविहारस्तेनात्र भावस्याग सामर्थ्यं यस्य ॥३६॥ तस्य महिमोपवर्णने श्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यन्ते यस्या वेदे तदभ्युपगम्यं को भवतीति।
को वा मनुर्यात् का या विभुवत् सोपि न स्यात् ॥ ३७ ॥

16

८

भूसंस्थानं द्वीपेषु कृतं ॥ सरिद्गिरिवनादिभिः सीमाच येन कृता भूतानां निर्वृत्यै सुखाय युद्धविवादाय ॥ ३९ ॥ भौमं पातालसंज्ञं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यलोकजं ॥ महित्वं वैभवं योगिवत् तत्संमेने ॥ पुरुषानुजनाः विष्णुभक्तास्तएव प्रियायस्येति ॥ ४० ॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ द्वितीये प्रोक्त आग्नीध्रचरितं स्तोत्रेण संमतं ॥ यत्नाद्धि पूर्वचित्तिं ॥

मूलं

भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादिभिः ॥ सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥ ३९ ॥ भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं ॥ यश्चक्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ॥ ४० ॥ इतिश्रीभागवते पंचमस्कंधे प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जंबूद्वीपौकसः प्रजाः औरसवद्धर्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत् ॥ १ ॥ स च कदाचित् पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां भगवंतं विश्वसृजां पतिमाभृतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्वी आराधयांबभूव ॥ २ ॥ तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि गायंतीं पूर्वचित्तिं नामाप्सरसमभियापयामास ॥ ३ ॥ ॥

स्रोयो नाभिमुख्यानजीजनत् ॥ अस्मिन्वंशे प्रसिद्धोयमाग्नीध्रः स्वैराधुंगवः विहृत्य सतांपरितोषाय चरितं सुविस्तरवीत ॥ १ ॥ जंबूद्वीपमोकोयासांताः प्रजाः पुत्रवत्पालयामास ॥ धर्मावेक्षमाणः धर्ममवेक्षमाणः सम्यक् ॥ १ ॥ पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणां वनिताः तासामाक्रीडाचलो मंदरः तस्य द्रोण्यां आभृतानि संपादितानि परिचर्योपकरणानि पुष्पादीनि येन ॥ २ ॥ तदुपलभ्य ज्ञात्वा ब्रह्मा अभियापयामास प्रस्थापयामास ॥ ३ ॥ ॥

राम ॥ १९ ॥ राम ॥ १९ ॥ राम ॥

श्री भाष्ये ती. ८

सा च तदाश्रमोपवनमुपवनश्रामेस्म त्वयः रमणीयत्वमेवाह॥ विविधास्तनिविडास्तु येक्विपिनः॥ तेषां ये विटपाः॥ ते
षां निकराः तैः संश्लिष्टः पुरटलताः स्वर्णवल्ल्यः तासां तूफोः स्पलविहंगाम सूवादयः॥ तेषां मिथुनैः श्रोयमाना
भिः स्फूर्तिभिरुच्चार्यमाणैः षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमानाये मलिनऊरूटादयः॥ ते विविधे युष्या तयोपद्मजिता
नादिनश्रमलोञ्जलाशयाः तेषु कमलाः॥ तेषां माकारमुपवनं॥ ४॥ स्थूलतिले गमनेये पदविन्यासाः सैर्गतो वि
लासोयस्याः च कारस्य सा स्त्रैकवाक्यत्वाय रवणालतानिश्रानिं ऊर्वतोरुचिरस्य चरणाभरणास्य स्वनेरामीलि

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधविविडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतानूफस्पलविहं
गमिथुनैः श्रोयमानस्फूर्तिभिः॥ प्रतिबोध्यमानमलिनऊरूटकारंडवकलहंसादिभिर्विविधमुप
मूलितामलजलाशयकमलाकरमुपवनश्रामा॥ ४॥ तस्याः स्थूलतिलगमनपदविन्यासगतिविलासा
याश्चातुपदंरवणायमानस्फुरद्भूषणाभरणस्वनैरनुगतपाकगताएनं रेवकुमारः समाधियोगेनामी
लितनयनतलिनसुकूलसुबालमीषदिक्ष्यमयवह॥ ५॥ तामेवाविदूरे मधुकरीमिवसुमनसउप
जिघ्रन्तीं दिविजमनुजमनोनयनाल्हादकुवैर्गतिविहारविनयावलोकनसुस्वरावयवैर्मनसि
नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरे॥ ६॥ ॥

ते नयने पवनलिनमुकुले नयोर्युगलमीषत्॥ विकचय्य किंचिदुन्मील्य च हृदर्शतामेव देवीमकरध्वज
स्य वशमुपनीतः सतजडवदितिह वक्ष्यमाणम्॥ दशश्लोकानुवाह॥ जात्या गुरुकरणं रवै वेदयतेनतद्गुणोका
वाघ्रि दिविजातादेवानामनुष्याणां च यानि मनांसि नेत्राणि च नयनानि वितनुमामालादकुयैर्यत्यादिभिर्नृणां मा
नसि कामस्य विवर्धनेप्रसादाविदयतो॥ गतिस्वविहारस्वरैरौ विनययुक्तोवलोकस्सुस्वरावयवैर्नराणां॥
चस्त्रवयवास्वनेत्रादयस्तेः॥ ७॥ ॥

18

८

निजमुखाद्विगलितममृतमिवस्वादुआसवमादकं वचनसहासभाषणं तस्मिन्नामोदो निःश्वाससंबंधः तेन मदांधा ये मधुकरनि
कराः तेरुपरोधआवरणं तेन भयाद्रुतः क्षिप्रोयः पदन्यासः तेन वल्गुस्पंदने किंचिच्चलने स्तनयोः कवरभारे रशनायां च य
स्याः तां तस्याःश्रुवलोकनेन विवृतावसरस्यादन्नावकाशस्य ॥६॥ कात्वं शैलशिरावक्सिन् किं च कीर्षसि॥ मुनिवर्य त्वादि
पु स्वेन संबोधनादिजाशास्त्रकरणार्थं हे मुनिवर्य तूनं भगवतः परदेवतास्य मायासि शुंवा बालत्वमाह॥ हे सुस्यु

निजमुखविगलितामृतासवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधोपरोधेन द्रुतपदविन्यासेन
वल्गुस्पंदनस्तनकलशकवरभाररशनांदेवीं॥ तदवलोकनेन विवृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य व
शमुपनीतो जडवदिति होवाच॥६॥ कात्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले मायासि कापि भगवत्परदे
वतायाः विज्ये विभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोर्थे किं वा मृगान्मृगयसे विपिने प्रमत्तान्॥७॥ बाणाविमौ भग
वतः शतपत्रपत्रौ शांतावपुंखरुचिरौ अतितिग्मदंतौ॥ कस्मै युयुंक्षसि वने विचरन्न विद्मः क्षेमाय नो जड
धियां तव विक्रमोस्तु॥८॥ ॥

त्वं खे विज्ये निर्गुणे धनुषी विभर्षि॥ किमात्मनोर्थे तवैताभ्यां किं कार्यमस्ति किं वा प्रमत्तान् अजितेंद्रियान्मृगान्
त्वानस्मादादीन्मृगयसे तान्॥ वशीकर्तुमिच्छसीत्यर्थः॥७॥ कटाक्षौ बाणत्वेनाह॥ बाणाविमौ शतपत्रे ने
त्रकमले ते एव पत्राणि पिच्छानि ययोः शांतौ विभ्रमेण मंथरौ पुंखाभ्यां विनापि रुचिरौ॥ पत्रनयाकसितनेत्रास्यांप
रभागस्य पुंखस्थानीयस्याभावात्॥ अतितिग्मौ तीक्ष्णाग्रदंतौ अग्रभागौ ययोः॥ तौ कस्मै प्रयोक्तुमिच्छसीति न
विद्मः॥ अतो भयादेतावत्प्रार्थयामहे॥ नवायं विक्रमोस्माकं क्षेमाय स्तु॥८॥ ॥

19

तदंगपरिमललोभेनागच्छतो भ्रमरानालक्ष्याह प्रिया इति॥ अजस्रं संततं युष्मच्छिखातो विलुलिता विगलिताः
सुमनसां समितो वृष्टीर्गलितानि॥ अतः सुमानि भजंतीत्यर्थः॥ ऋषयो वेदशाखा इवेति॥ ७॥ नूपुरस्वनमाकर्ण्य
हवाच मितिलभ्य तव चरणपंजरयोः नूपुरयोस्तित्तिरीणां अंतर्गतितत्तिराणां परं केवलं वाचं शृणवाम॥ कथंभूतामनू
पाम् ब्रह्मरूपां मुखरां॥ अतिशयकंदतान्तावधीतपरिधानं वल्कलं निर्वक्तालिनेन प्रकल्प्याह॥ कदंबवज्रस्य समस्तरू।
चिदीप्तिः॥ अंकविटंकविंबे नितंबसासंदरमंडले कललवा॥ या हानवे॥ अंगेति संबोधनं मेखलामालक्ष्याह॥ यस्या

प्रिया इमे भगवतः परितः पतंति गायंति सामसरहस्यमजस्रमीशं॥ युष्मच्छिखाविलुलिताः सुमनोभि
वृष्टीः सर्वे भजंत्यृषिगणा इव वेदशाखाः॥ ७॥ वाचं परं चरणपंजरतित्तिरीणां ब्रह्मन्नरूपमुखरां शृ
णवाम तुभ्यम्॥ लब्धा कदंबरुचिरंकविटंकविंबे यस्यामलातपरिधिः क्व च वल्कलं ते॥ ८॥ किं सं
भृतं रुचिरयोर्द्विज शृंगयोस्ते मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे॥ पंकोरुणः सुरभिरात्मविषाण ई
दृक् येनाश्रमं सुभग मे सुरभीकरोषि॥ ९॥

मलातपरिधिः वर्तते॥ वल्कलं नितंबकान्तिलेन प्रकल्प्य स्पष्टं वस्त्रेणाहुतं॥ क्व च ते वल्कलमिति॥ ८॥ स्तनावा
लक्ष्याह॥ स्तनयोः शृंगयोः स्पंदयमानयोः किं संभृतं किं संभरणमस्ति॥ मनोहरं किंचिद्दलीयेनावन्मजाना।
मि यतो मध्ये कृशोपि त्वं कष्टेन वहसि॥ यत्र च मे दृशिः दृष्टिः श्रिता संलग्ना स्तिमुरस्यदं दृश्यं न च्युटेन इति भा
वः॥ स्तनगतं कुंकुममालक्ष्याह॥ पंकोरुणः आत्मनस्तव विषाणयोः स्तनयोरीदृक् अनयसर्वकुंकाररमनसाह॥ येनपंके

लोकं स्थानं यत्र भोजनं तदस्मादृशाम हृदयं वयवौ विमर्शि मनसः तन्मयौ दोषकौ॥ आगंतवे इयं भूतलं तणोत्तनी
या॥ वक्रे च वहद् ऋतं विमर्शि किं नदाह॥ इत्तोमधु बालापः॥ बाणो विलासः ताभ्यां सहितास्तव या त्रयस्ता स्ततं आदिश
हा सस्मिन् तन् मौदि॥११॥ कावान तवलोके आत्मनो देहस्य वृत्तिः आहारः॥ अंगाहे मरवे॥ अदत्तात् च वर्णात् हविरिति
तत्त्वं वयीगयोवाति आगच्छति इति तां हुलाभिप्रायं॥ अहनात् वहिरंगमातीति याठे॥ ममता वज्रोजनाद्धहिर्भूते
वहन्ति भीती मर्यः॥ यत स्तव विष्णोः कलासि विस्मृता नाशीति॥ अत्र अत्र मो अभिचाकशीतीति श्रुतेः॥ विष्णोः क

लोकं प्रदर्शय सखे तव मतावकं मे यत्र मत्स्य कच्छपकुलस्तालय बावहृदं वै॥ आत्मद्वितयमनच्छ यतो विम
र्शि वहद्ऋतं सरसस्तरसस्वधा दिवक्रे॥१२॥ कावान् मनुतनि वेदनाद्ध विरंगवाति विष्णोः कलास्य निमि
षोन्मकरौ चकरौ॥ उद्विग्नमीनयुगलं द्विजपंक्तिशोचिरासन्नभृंगनिकरं सरवन्मुखं ते॥१३॥ यो॥
सौत्वया करसरोजहृतः पतंगो दित्सभ्रमनभ्रमत एजयते दिदृक्षे॥ शुक्लं नतेस्मरसिवक्र जटा
वहत्यक सोनिलोहरतिलपट एव नीवीम॥१४॥

ला॰ सीत्यत्र हेतुः॥ तव करौ ते विष्णोर्दिवानिमिषोन्मकरौ अनिमिषो वत्वनेत्रत्वेन निमेषवृत्त्यौ उल्लसंतौ मकरौ
तदाकारे कुंडलयोः॥ तौ किंच तव सरसं स्मरहृत सरइव तदेव हृदं॥ उद्विग्नं चंचलं मीनयुगलं मिवनेत्रद्वयं
यस्मिन्॥ द्विजाः दंताः तेषां पंक्त्याः शोचिः शोभा वसिन्॥ सर सिंतु द्विजा एव हंसाः॥ आसन्नो भृंगनिकर इव
केशस्तोमः॥ परिमललब्धभृंगसत्तो मावाय स्मिन्॥१३॥ पतंगः कंदुकः भ्रमतः॥ भ्रमयितुमसमे प्रदक्षिणीकर
जयते च चलतां नयति॥ वक्रकेशसमूहं सकबंधनं तस्मर सिन संभावयसि किं॥ कष्ट भूतो नीवीं हरति॥ पत॥

२१

श्री. भाग. टी. ५

उपलब्धं प्राप्तं मह्यं मम मित्र मया सह तपः चर्तुमर्हसि ॥ किंवा स वै भवभावनः संसृतिविस्तारको ब्रह्मा मे प्रसीदति त्वां भार्यं कल्पयतीत्यर्थः ॥१५॥ द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तं दृक् मनश्च लग्नं सत् नापयाति ॥ हे चारुशृङ्गि यतस्ते चित्तं तत्र मां त्वदर्थं नेतुमर्हसि ॥ सचिव्यस्त्वत्सख्योऽपि शिवा अनुकूलाः सन्तः प्रतिसरन्तु अनुवर्ततां यद्वा ॥ एतावता

रूपं तपोधन तपश्चरतां तपोघ्नं ह्येतत्तु केन तपसा भवतोपलब्धं ॥ चर्तुं तपोऽर्हसि मया सह मित्र मह्यं किं वा प्रसीदति स वै भवभावनो मे ॥१५॥ न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदत्तं यस्मिन्मनो दृगपि नो न वियाति लग्नं ॥ मां चारुशृङ्ग्यर्हसि नेतुमनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरंतु शिवाः सचिव्यः ॥१६॥ श्रीशुकः इति ललनानुनयातिविशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां विबुधवधूं विबुधमतिरधिसभाजयामास ॥१७॥ सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयः श्रियोदार्येण पराक्षिप्तमनास्तेन सहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणं कालं जंबूद्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान्बुभुजे ॥१८॥ तस्यामु ह वा आत्मजान्स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नव पुत्रानजनयत् ॥१९॥ सा सूत्वाथ सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे ॥२०॥

पुता ४

र्थं त्वं मेयाः सचिव्यः ॥ सख्यः शिवाः फेरवः शृगालाः ॥ ताः ॥ प्रतिसरं तन्निधीन ॥ यद्वा वनवासे सह चर्येहि विपिनेः शिवाः प्रतिसरं तत्प्रदक्षिणं वा कुर्वन्तु ॥१६॥ ग्राम्यं च वैदग्ध्यं यस्याः तया बुद्ध्यादीनां हेतुकं ॥ जंबूद्वीपपतिना आग्नीध्रेण सह ... ॥ सूत्वा ... उपतस्थे अभजत ॥२०॥

22

५

औत्पत्तिकेनैव स्वभावेन संहननं दृढांगत्वं ॥ २१ ॥ कामानामतृप्तः अधिमन्यमानः श्रुतिभिर्वेदोक्तैः कर्मभिः ॥ अवारुंधप्राप्तवान् यत्र पितरो मादयंते ॥ २२ ॥ इति एवंभूताः संज्ञा यासां ताः पत्नीर्नवोदवहन् ॥ २३ ॥ इति श्रीभावार्थे पंचमे द्वितीयः ॥ २ ॥ ॐ तृतीये चरितं नाभेः सप्रमंगलमीर्यते ॥ यज्ञेन यत्र प्रीतः सन् पुत्रोऽभूद्वृषभो हरिः ॥ नाभिराग्नीध्रसुतः ॥ अप्रजया मेरुदेव्या भा

आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ताः ॥ आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः ॥ २१ ॥ आग्नीध्रो राजातृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुंधे ॥ यत्र पितरो मादयंते ॥ २२ ॥ संपरेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितॄर्मेरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमिति संज्ञा नवोदवहन् ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॐ नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या [illegible] भगवंतं यज्ञपुरुषमवहितात्मायजत ॥ १ ॥ तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु कर्मसु द्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं मनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्च

र्यया सह ॥ १ ॥ प्रवर्ग्यसंज्ञकेषु कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः सप्त ये योगाः उपायाः तेषामुपपत्त्या संपत्त्या दुरधिगमोऽपि भागवतेषु कृपालुतया सुप्रतीकः शोभनावयवः सन्नात्मानमाविश्चकार अपराजितं नित्यं निजभक्तानामभिप्रेतार्थाः तेषां विधित्सया गृहीतमाकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य हृदयंगमं सुखकरं यतो मनोनय‑
नानंदनावयवैरभिरामं सुंदरं ॥ २ ॥

तत्र२

प्रचरत्सु२

23

सस्तनमात्रमेवार्हतिनाधिकमित्याह ॥ सकलजननिकायस्य हृत्त्विनविरसनाशिवनमाः प्रवरास्त्रयेगुणाः तेषामेकदेशः तस्य कथनाद्दिनाधिकंनार्हतीति ॥ ६ ॥ वाक्षवसोःनोवरोपिनंभक्तानांसखोपायएवेमाऽः हेपव मयविजनेवन्नुरागेणविरचितायेशावलसंशाखायाङ्कदावनुवस्तनयःसलिलेनसिक्तकिसलयाश्रुसुद्पलवाःश्रि लेतिपाठे ॥ शिलङ्काशादिमंजरी ॥ एवमादिभिः संभूतयासपादितयापूजयापरितुष्यसि ॥ ७ ॥ अथेतिप्रकारां

सकलजननिकायहृत्त्विनविरसनश्रिवनसप्रवरगुणगणैकदेशकथनाद्दते ॥ ५
परिजनानुरागविरचितपावलंबाहूसलिलसिक्तकिसलयतलसिरूवोऽ
वैरपि संभूतयासपर्ययाकिलपरमपवित्रपुष्टासि ॥ ७ ॥ अपयानयापिनभवत
इज्जयोरुभावभायासश्रुचिनमर्थमिहोपलभामहे ॥ ८ ॥ आत्मनएवात्रसम
वनमंजुसाबोभूयमानाशेषगुणपार्श्वस्वरूपस्य किं[...]याशिवश्रीशासा
नानामेतदभिरायनमात्रेभवितुमर्हतीति ॥ ९ ॥ समायरामचेद्रायनमः ॥

तरेअमपायातअनयाइज्जयायागेनापिउरुभावयाअनेकांगसमरूपयापिभवतः ॥ समुचितमपेतितंप्रयो जनेनैवपश्यामः ॥ ८ ॥ अत्रहेतुः आत्मनः स्वतएवात्रसमवनेसर्वशोभंजमानानवोभूयमानाऽतिशायेनमा वंतोयेःप्रोषाःगुरुषार्थाःपुरुतेस्वरूपंयस्यपरमात्मेदस्य ॥ नचेवंसमपियागानर्थकामित्याह किंत्विति स कामानामस्माकमेवैतदुपपद्यतेनतवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥

श्री॰
भा॰पं॰
टी॰
॥

26

स्वोपयोगमेव प्रदर्शयंति ॥ नयथेति ॥ परमेश्वरोपि परमपुरुषप्रकर्षयुक्तया करुणयाउपकल्पयिष्यन् संपादयि
ष्यन् चकार नात्र कामितं च ना पचितः अनपचितः अज्ञात एव ब्रह्मज्ञानेपेतनात ॥ स्वयमेवोपलब्धितः इष्टोसि इतरवत्
साधितवत् ॥९॥ ययपि त्वं चरान् दानुमांचिभूतोसि तथापि हे ब्रह्मन् राजर्षे बर्हिषियज्ञे निजपुरुषाणां त्वत्कांक्षो मा
मस्माकमीक्षणानां विषयो भवान् यर्हि यदा आसीत् तदा स्वयमेव वरः कृतः ॥१०॥ दर्शनस्य दुर्लभता माह अप्रसंगेन

न यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपुरुषप्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चापवर्गा
ख्यमुपकल्पयिष्यन् स्वयं नापचित एवेतरवदिहोपलक्षितः ॥१०॥ अथायमेव वरो ह्यर्हत्तम यर्हि बर्हिषि
राजर्षे वरदर्षभो भवान् निजपुरुषेक्षणविषय आसीत् ॥११॥ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमला
नां भवत्स्वभावानामात्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगण परममंगलायनगुणगणकथ
नोसि ॥१२॥ अथ कथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वर मरण
दशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवंतु ॥१३॥ ॥ ॥

वैराग्येण निशितं यज्ज्ञानं स एवानलः तेन विधुता अशेषमला येषां ॥ अतो भवत इव स्वभावो येषां ॥ तानेवा
ह ॥ आत्मारामाणाम् एवंभूतानां मुनीनामपि परममंगलायनगुणगणकथनमेव व्रतं दर्शनं यस्य ॥ अतस्ते व
नवरतं परिगुणिता अभ्यस्ता गुणगणा यस्य इति संबोधनं ॥१२॥ दर्शनेनैव कृतार्था अपि वरमेकं प्रार्थयंते
अथेति स्मरणाय विवशानां नामधेयानि संप्रकाशिनः ॥१३॥ ॥

राम
॥

अन्यत्र प्रार्थनीयमस्तीत्याहुः ॥ किं चेति ॥ आशिषामीश्वरं कामानां स्वर्गापवर्गयोरपीश्वरं त्वा त्वामुपधावति प्रजायामेव पुरुषार्थ इति प्रत्ययो यस्य ॥ अयं चोपमा फलीकरणं तुषकणादिकमाशासानो धनदमुपधावति ॥ १४ ॥ इदं च नातिचित्रमित्याहुः इह संसारे ते अपराजितया मायया अनवसितपदव्या अज्ञातदितमार्गया अपराजितः को वै न कोपि ॥ अनावृतमतिः कः अपि तु एवविषयरूपविषं तस्य रयात् वेगात् ॥ तेन अनावृता अनाच्छादिता प्रकृतिर्यस्य सः कः यश्च उपासितमहच्चरणः ॥ अतः त्वन्मायामोहि

किं चायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोरपि भवन्तमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणम् ॥ १४ ॥ को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितया माययानवसितपदव्यानावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः ॥ १५ ॥ यदु ह वाव तव पुनरदभ्रकर्तरिह समाहूतस्तत्रार्थधियां मन्दानां नस्तद्यद्देवहेलनं देवदेवार्हसि साम्येन सर्वान् प्रतिवोढुमविदुषाम् ॥ १६ ॥ इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवन्दितचरणः सदयमिदमाह ॥ १७ ॥ अहो बताहमृषयो भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति ॥ ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ॥ ममैव हि मुखं यद्द्विजदेवकुलम् ॥ १८ ॥ ॥

तस्यैवमाशंसायदतत्समर्थः ॥ १५ ॥ अदभ्रकर्तः हे बहुकार्यकारिन् ॥ अल्पीयसे कार्याय त्वं यस्मादिह समाहूतोसि तत्प्रजायामर्थधियां मन्दानां तेषां नो यद्देवहेलनं अवज्ञानं तत् ॥ सर्वानतितत्साम्येन हे देवा प्रतिवोढुमर्हसि ॥ १६ ॥ इति निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरा भारतवर्षपतिर्नाभिः ॥ तेनाभिवादिता ये ऋत्विजः ॥ तैरभिवंदितौ चरणौ यस्य ॥ १७ ॥ असुलभत्वे हेतुः ॥ ममाहमेवाभिरूपः सदृशः ॥ कैवल्यात् ॥ अद्वितीयत्वात् ॥ द्विजेषु देवा ब्राह्मणाः ॥ तेषां कुलम् ॥ १८ ॥ ॥

श्रीभगवानुवाच

२१

म ३

आग्नीध्रीये नाभौ ॥ १९ ॥ पतिं नाभिं हे विष्णुदत्त तस्यावरोधायनेऽन्तःपुरे मेरुदेव्यां शुक्लया शुद्धसत्वमूर्त्यावततार ॥ केषांध
र्मान् ॥ वातरशनानां दिग्वाससां पाषंडिव्याहृत्यर्थमाह ॥ श्रमणानां तपस्विनां ॥ ऋषीणां ज्ञानिनां ऊर्ध्वमंथिनां नैष्ठिकब्र
ह्मचारिणां ॥ २० ॥ इति श्रीभावार्थे पंचमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ चतुर्थे त्रिभिः प्रोक्तमृषभस्येहितं महत् ॥ लोका
र्थं येन स तु कर्म नैष्कर्म्यं च निदर्शितम् ॥ १ ॥ ततः पुत्रस्य भरतस्य राज्यं समुपवर्णितम् ॥ यस्य राज्ये जनः सर्वः संतोषास्तत

तत आग्नीध्रीयेंऽशकलयावतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानाः ॥ १९ ॥ इति निशामयंत्या मेरुदेव्याः पति
मभिधायांतर्दधे भगवान् बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकी
र्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानां ऋषीणामूर्ध्वमंथिनां शुक्ल
या तन्वावततार २० इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभि
व्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः
प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः ॥ १ ॥ तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृह
च्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार ॥ २ ॥ ॥

निर्वृतः ॥ २ ॥ अभिव्यज्यमानानि भगवल्लक्षणानि पादतलादिषु वज्रांकुशादीनि यस्य महाविभूतिः सर्वसंपत्तिः
साम्यादिभिः सह वर्धमानः प्रभावः प्रकृतयोऽमात्यादयः ॥ जगृधुः अभिकांक्षंति स्म ॥ १ ॥ वर्ष्मणा देहेन तस्य विशे
षणद्वयं वरीयसा श्रेष्ठतमेन ॥ बृहंतः श्लोकाः यशांसि कवीनां यस्मिन् तेन ओजस्तेजः वीर्यं प्रभावः शौर्यं उत्सा
हः एतैर्गुणैरतिश्रेष्ठत्वादृषभः श्रेष्ठ इति नाम चकार ॥ २ ॥ ॥

28

तस्य वर्षमंडले ॥ ३ ॥ अवरुत्य शापतेस्तरुद्धया गृहीतो नवलोकसमानधर्मा मनुष्याकारो येन तं ॥ श्रुतएवमाया स्वपुत्र इति
विलसितामतिर्यस्य ॥ ४ ॥ आपौरप्रकृति पौरान् प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितो उदारो यायस्मिन्नूकथंभूतो नाभिः ॥ जनपदः जनाः पौ
रादयः पदं प्रमाणं यस्य सः ॥ आत्मजं धर्ममर्यादारक्षार्थमभिषिच्य ब्राह्मणानामनुमत्या नियाय विशालायां बदरिकाश्रमे

तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार ॥ तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः ॥ गृहस्थानमयो वा माय
यास्ववर्षमजनाभं नाम्नाप्युवर्षति ॥ ३ ॥ नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो
गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्मं भगवंतं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानु
रागमुपलालयन्परां निर्वृतिमुपगतः ॥ ४ ॥ विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजा नाभिरात्मजं समय
सेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियो
गेन नरनारायणाख्यं भगवंतं वासुदेवमुपासीनः ॥ कालेन तन्महिमानमवाप ॥ ५ ॥ यस्य ह पांडवेय श्लोकावु
दाहरंति को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् ॥ अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ॥ ६ ॥ ब्र
ह्मण्योन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मंगलपूजिताः ॥ यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ॥ ७ ॥ अथ ह भगवा
नृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमे
धिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्म समाम्नायाम्नातमभियुंजन् ॥ आत्म
जानामात्मसमानानां शतं जनयामास ॥ ८

प्रसन्नं परमहंसजनकं निपुणं च तीव्रं तेन उपासीनः सेवमानः कालेन तन्महिमानं जीवन्मुक्तिमवाप ॥ ५ ॥ नाभेः प्रसिद्धं क
र्म अनुवदंतं तेरकौ उ मानाचरेत्तत्न को पीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मंगलैः दक्षिणाभिः पूजिताः सन्तः ओजसा मंत्रबलेन ॥ ७ ॥ अस्मै पा
ग्रहणाय प्रदर्शितो गुरुकुलवासो येन अनुशिक्षमाणः अनुशिक्षयन् ॥ उभयविधं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं कर्म विधियुक्त

मभियुंजन् कुर्वन्नित्यर्थः ॥ जयंत्यां मघोना दत्तायां पूर्वजन्मकृत ॥ ८

श्री· भाग· टी· ३

तेभ्य इति तमनु कुशावर्तादयो नव पुत्रा नवतेः प्रधाना ज्येष्ठाः ॥ १० ॥ तदनंतरं कविप्रमुखा नव भागवतधर्मप्रदर्शकाः । वसुदेवनारदयोः संवादो यस्मिंस्तदुपरिष्टात् एकादशे ॥ ११ ॥ महाशालीना अतिविनीताः ॥ १२ ॥ केवलः शुद्धः विपरीतवत् अनीश्वरवत् कर्माणि कुर्वन् स्वयमयन् नियमितवान् ॥ [illegible] ॥ कर्मकरणे हेतुः अनुगतमुत्सन्नं स्वय[illegible]

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् ॥ येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशंति ॥ ९ ॥ तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इंद्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवति प्रधानाः ॥ १० ॥ कविर्हविरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥ इति भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ॥ ११ ॥ यवीयांस एकाशीतिर्जायंतेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥ १२ ॥ भगवानृषभसंज्ञ आत्मतंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः केवलानंदानुभव ईश्वर एव विपरीतवत्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशांतो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशः प्रजानंदामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् ॥ १३ ॥ यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥ १४ ॥ यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास ॥ १५ ॥ ॥

माचरणेन तद्विदामुपशिक्षयन् ॥ कथं धर्मादीनामवरोधेन संगृह्णानंदो भोगः अमृतं मोक्षः ३ शीर्षण्यः श्रेष्ठः तेनाचरितं तत् ॥ १४ ॥ सकलो धर्मो यस्मिन् तत् ब्राह्मं गुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि स्वेनैव विदितं तथापि ब्राह्मणनामुद्दिष्टं करोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ ~ ३[illegible] ॥

३०

५४

३

द्रव्यादिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान् तत्र द्वयोर्योर्वनं पुत्रैव यथाशक्तिद्वित्रिवचनात् विविधोद्देशाः नानादेवतोद्देशाः यथोपदेशं
यथाविधि॥१७॥ अत्र स्वात्मकाशादात्मनः कश्चिदपिकिमपिकथंचनापिनवांछति इत्याह उदयेरक्षमाणतः अविद्यमा
नंखपुष्पादिकमिवनवांछत्यात्मीयमवेक्षतेज्ञो भर्तरि ऋषभदेवे प्रतिदिनमुल्लसितस्नेहादेकविनानवा
छति॥१८॥ अवहितमात्मनः संयतचित्तानामपि प्रजानां शामनार्थमुपशिक्षयन्निति हेवदमाणानुपवाच॥१९॥ इति

द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः॥ सर्वैरपिक्रतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज १७
भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्कथंच
नकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेभर्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण॥१८॥ सकदाचिदटमानो
भगवानृषभोब्रह्मावर्तगतोब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयंतीनामात्मजानवहितात्मनः
प्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्नितिहोवाच॥१९॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेचतुर्थो
ध्यायः ४ ऋषभउवाच नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतेविड्भुजांये तपोदि
व्यंपुत्रकायेनसत्वंशुध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतं॥१॥

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांपंचमस्कंधेचतुर्थोध्यायः॥४॥ पंचमेमोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनंऋषभस्यपा
रमहंस्यंचतत्सद्धंदुतितितिक्षया॥१॥ विड्भुजामपियेसंतितानर्हतिकष्टान्दुःखदान्कामान्विषयानर्हते नेतयारयो
ग्येमनुष्यदेहोनभवति॥ दिव्यंसुलक्षणंयेनतपसायस्मात्तस्मात्शुद्धात्मत्वादनंतंब्रह्मसुखंभवति॥२॥ ॥

31

श्री: भा॰पं॰ टी॰ ५

मोक्षबंधयोर्निदानमाह॥ महत्सेवामिति॥ तमः संसारस्तद्वारं योषितां ये संगिनस्ते॥ महतां लक्षणमाह सार्धेन महांत इति साधवः सदाचाराः॥ २॥ मयि ईशे कृतसौहृद एवार्थः पुरुषार्थो येषां ये वा स्वेनान्यनिरपेक्षास्तैः सेवा स्वलक्षणं दर्शयति देहं बिभर्तीति देहंभरा विषयवार्ता तैर्विनयसंतिमया येषु जनेषु जायादिषु च रातिमित्रयनेवा पाठांतरे जायादिषु देहेषु॥ यावदर्थाश्च यावदर्थमेवार्थो येषां ते मितमध्यमपदलोपी समासः देहनिर्वाहा

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां संगिसंगं॥ महांतस्ते समचित्ताः
प्रशांता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये॥ २॥ ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु
देहंभरवार्तिकेषु॥ गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता यावदर्था
श्च लोके॥ ३॥ नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिंद्रियप्रीतय आ
पृणोति न साधु मन्ये यत आत्मनोयमसन्नपि क्लेशद आस देहः॥ ४॥ पराभव
स्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वं॥ यावत्क्रियास्तावदिदं मनो
वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः॥ ५॥ ॥ ॐ नमो नारायणाय नमो नमः॥ ॥ राम

र्थिकस्पृहा स्पृहावान्यार्थाः॥ ३॥ कामात्मा ईतीति यदुक्तं तदुपपादयति नूनमिति यदिंद्रियप्रीतये आपृणोति व्याप्रियते तदा प्रमत्तः सन्॥ विकर्म पापं नूनं कुरुते॥ यतो विकर्मणः प्राचीनादयं क्लेशप्रदो देहो जातः तं सेवन्पुनः करणात् साधु न मन्ये॥ ४॥ देहादेर्न पृथक्त्वात् क्रियानियमनरूपज्ञानाभावात्॥ पराभवो देहादिना स्वतू पराभिभवः अज्ञानकृतस्तावद्भवति॥ तत्र हेतुः यावत् क्रियाः स्युः तावदिदं मनो हि कर्मस्वभावमेव स्यात् येन

उक्तमुपसंहरति ॥ एवं पूर्वकृतं कर्मकर्तृ लिंगं मनः कर्म प्रयुंक्ते पुनः कर्माणि करोतीति जीवस्तु तत्कर्मव्याप्तमर्थमा
ह ॥ अविद्ययात्मन्युपधीयमाने आच्छाद्यमाने सति एवं मनः कर्म कृत्वा कर्मवशं प्रयुंक्ते ॥ ६ ॥ न केवलं देहयोग
मात्रेणानर्थ इति तत्रैवाह ॥ यदा गुणानामिंद्रियाणां ईहां चेष्टां अयथा मिथ्या आत्मीयान भवतीति विपश्चित् विवेकी
सन्न पश्यति तु पश्यतीति यावत् ॥ अयथा आत्मीयत्वेन स्वार्थः ॥ तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिशून्यः स
न्नज्ञो मूढः मैथुन्यं स्त्रीप्रधानं गृहं प्राप्य तापान् विंदति ॥ ७ ॥ ननु कथं पुंयोगं स्त्रिया मिथुनीभूय स्वमात्मन

एवं मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने ॥ प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगे
न तावत् ॥ ६ ॥ यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् ॥ गतस्मृतिर्विंदति तत्र ता
पानासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ॥ ७ ॥ पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः ॥ अ
तो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहोयमहं ममेति ॥ ८ ॥ यदा मनोहृदयग्रंथिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ
आश्लथेत ॥ तदा जनः संपरिवर्तते स्मात् मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुम् ॥ ९ ॥ ॥

भवतः कुतः तापाः स्युः ॥ तत्राह ॥ पुंस इति प्रत्येकं तयोर्देहैको हृदयग्रंथिरस्त्येव ॥ एवं मिथः स्थूलमन्यं हृद
यग्रंथिं तु मैथुनं वदंति ॥ कुत इमं तत्राह अतः अस्मात् मिथुनीभावात् ॥ प्रत्येकं हृदयग्रंथिना वदेहेंद्रियमात्रे
अहं ममेति मोहः ॥ अस्मात्तु गृहादिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहो भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ कदा तर्हि तस्य निवृत्तिस्तत्राह य
दास्य जनस्य कर्मभिरनुबद्धो दृढो मनोरूपो हृदयग्रंथिः शिथिलो भवेत् ॥ तदास्मान्मिथुनीभावान्निवर्तते तत
स्सुहृत्महंकारं त्यक्त्वा मुक्तः सन् परं पदं याति ॥ ९ ॥ ॥ राम ॥

33

श्री० भा० टी०
१५

हेतुमतिहाये समुक्तं तत्र पंचविंशतिसाधनान्याह चतुर्भिः ॥ हंसे मयि गुरौ भक्तिः सेवा ॥ अनुवृत्तिस्तत्परता ॥ विगतात्मस्पृहया
सर्वत्र लोकांतरेऽपि विषयसनावमसमाद्रः खातुसंधानेन ईहानिवृत्त्या कामयक कर्मत्यागेन ॥१०॥ मदर्थैः कर्मभिः अहमेव देवो
येषां तैः संगात् हे पुत्राः देहगेहादिष्वात्मबुद्धेः अहं ममेति बुद्धेः ॥११॥ अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशास्त्राभ्यासेन सम्य
क् सम्यक् इति सर्वत्र संबंधः असंप्रमादेन कर्तव्यस्वाध्यायविस्याबोधेन ॥१२॥ सर्वत्र मत्सद्भावो मद्भावना तत्र विचक्षणेन विमुक्ते

दि२

हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्णया द्वंद्वतितिक्षया च ॥ सर्वत्र जंतोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या ॥१०॥ मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे ॥ निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥११॥ अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेंद्रियात्माभिजयेन सध्यक् ॥ सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसंप्रमादेन यमेन वाचां ॥१२॥ सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिंगं व्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यम् ॥१३॥ कर्माशयं हृदयग्रंथिबंधमविद्ययासादितमप्रमत्तः ॥ अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्यपोह्योपरमेत योगात् १४

नविज्ञानविराजितेन अनुभवपर्यंतेन ज्ञानेन योगेन समाधिना ॥ धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैः
युक्तः सन् ॥ अहं इत्याख्या यस्य तं उपाधिं व्यपोहेत ॥ निरस्येत ॥१३॥ ततः साधनांतरमेदिस्याह ॥ कर्माण्याशेरतेय
स्मिन् योगेन उपायेन यद्यपि साधनोपरमः सिद्ध एव तथापि यावद्देहपातं तदभ्यासशंकावारणायाह ॥१४

राम राम राम राम

34

किं वा पुत्रान् पिता शिष्यान्वा गुरुः नृपः प्रजाः एवमनुशिष्यादित्यन्वयः ॥ मल्लोकं यः कामयते यद्वा मदनुग्रह एवार्थो यस्य ॥ विमन्युः शिष्यादितस्याकरणेऽपि कोपशून्यः ॥ अतज्ज्ञान् तत्त्वमविदुषः अन्यथा तु ते कर्मसु मूढान् ॥१५॥ न योजयेदित्येतदुपपादयति लोक इति त्रिभिः ॥ नष्टदृष्टिर्विवेकहीनः यद्यपि निकाममतिशयेन कामो यस्य ॥१६॥ तमीदृशं कुबुद्धिं दृष्ट्वा तत्रैव कः न प्रवर्तयेत् ॥ न कोऽपि उत्पथेन गच्छन्तमन्धं यथा तेनैव बाढमिति कः कुर्यात् ॥१७॥ समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं ततो भक्तिमार्गोपदेशेन येन मोचयेत् ॥ गुर्वादिर्न भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात् ॥ अतस्तत्स्वगुर्वादि

पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः ॥ इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्न योजयेत्कर्मसु कर्ममूढान् ॥१५॥ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्योऽर्थान्समीहेत निकामकामः ॥ अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतोरनन्तदुःखं च न वेद मूढः ॥१६॥ कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चिदविद्यायामन्तरे वर्तमानम् ॥ दृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कुबुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथगं यथान्धं ॥१७॥ गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात्पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ॥ दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् ॥१८॥ इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ॥ पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आराद् अतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः ॥१९॥ ॥ रामाय नमः ॥

तिर्विधेयः ॥ ततश्च पिता न स्यादिति पुत्रो मत्तो यत्नो न कार्य इत्यर्थः ॥ दैवं देवता न स्यादिति पूजा न ग्राह्येत्यर्थः एवमन्यदपि द्रष्टव्यं ॥१८॥ एवं मोक्षधर्ममुपदिश्य भ्रातृनुरूपेण लक्षणीयधर्मस्य इत्यादिनिवृत्तये तेषां ज्ञानकथनपूर्वकमाह इदं द्वाभ्यां ॥ इदं मम शरीरं दुर्विभाव्यमवितर्क्यमदिच्छाविलसितं ॥ न तु देहप्राकृतो मनुष्यादिरित्यर्थः मे हृदयं तत्सत्त्वं किं तद्धृदयं यत्र धर्मः ॥ ततः शुद्धं सत्त्वमित्यर्थः ॥ कुतः यस्मात् मया अधर्मो दूरादेव पृष्ठे कृतः तस्मात् ततः ॥ अत एव मामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः ॥१९॥

भवंतस्तु हृदयेन शुद्धसत्त्वमयेन जाताः तस्मात्तमस्मान्तरं हित्वा महत्तं संस्मार्यं मोदं भजत स्म ॥ तत्र तत्स्मरणात ॥ त्वां च यं भज पुत्र त्वा
त्प्रजास्तु पालयामेति चेदत आह ॥ तदेव मे शुश्रूषणं प्रजानां च पालनं भरतानुवृत्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति भावः ॥ २० ॥ हृदा
दी ब्राह्मणास्तु मेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यमाह पंचभिः भूतेषु चेतनेषु वीरोहंतीति वीरुधः स्थावराः उत्तमाश्च
अतिशयेनोत्तमाः तेभ्योपि श्रेष्ठाः सरीसृपाः ॥ सर्पंतीति जंगमाः तेषु उत्तमाः इति सर्वत्राध्याहारः तेष्वपि सबोधा ज्ञानिनः तेभ्योपि स्थि
तिर्येषां पश्वादीनां ते कीटादिभ्यः ततः तेभ्यः पिशाचेभ्यः ततोपि विबुधानुगा ये भूतप्रेतादयः ततोपि गंधर्वाः ततः सिद्धाः ।

तस्माद्भवंतो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभं ॥ अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्र
जानां ॥ २० ॥ भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु सबोधनिष्ठाः ॥ ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोपि गंधर्वसि
द्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥ देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां ॥ भवः परः सोथ विरिं
चवीर्यः स मत्परोहं द्विजदेवदेवः ॥ २२ ॥ न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत्पश्यामि विप्राः किमतः परं तु
यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे ॥ २३ ॥

ततो ये विबुधानुगाः किन्नरादयः ॥ २१ ॥ तेभ्योसुराः देवास्तेभ्यः संधिरार्थः देवाश्च मघवत्प्रधानाः ॥ देवेभ्य इंद्रः
श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ततोपि ब्रह्मसुता दक्षादयः तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स भवः विरिंचो वीर्यं शक्तिः कारणं यस्य
सः विरिंचवीर्यः ॥ अत एव तत्र जनकत्वात् हिरिरंचः ॥ ततः पर इत्यर्थः ॥ स विरिंचो मत्परः ॥ अहं परो यस्य द्विजदेवा ब्रा
ह्मणा एव देवाः पूज्या यस्य सोहं ॥ २२ ॥ ब्राह्मणेभ्यः सदृशं भूतं तुलये सम न पश्यामि ॥ अतो ब्राह्मणात्परं तु भूतं किं पा
श्यामि न किंचित ॥ विप्रा इति संबोधनं ब्राह्मणा वो यं सम सेवा मा वादि किंतु तस्य मिमर्थः तत्र हेतुमाह

५ यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे
महमश्नामि ॥ ॥

36

मेतत्कर्म्मेतिदाख्योयेनब्राह्मणेनइहलोकेधृतायुषवब्राह्मणेसत्वाहुयोप्युगताःसंतितनःपरंकिंयषणामीत्यत्वयः ॥ २५
निस्पृहत्वमाह ॥ मद्भक्तोप्रियेषांनकिंचिद्विस्मार्यनीयमस्तितेषांकिमवेणराज्यादिनाकिमुस्मात्नकिमपि ॥ २५ ॥ नदेवब्रा
ह्मणसंमानविधायेदानींसर्वभूतसम्मानंनविधत्ते ॥ हेसत्वाःसर्वाणिजंगमानिस्थावराणिचभूतानिमय्येवस्थानत

भूतानांनतुरुष्यन्तीमेपुराणीयेनेहसत्वंपरमंपवित्रं ॥ शमोदमःसत्यमनुग्रहस्त्वतपस्तितिक्षानुभवश्चय
त्र ॥ २५ ॥ मद्भक्तोप्यनंतात्परतःपरस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित ॥ येषांकिमुस्यादितरेणतेषामकिंचि
नानांमयिभक्तिभाजां ॥ २५ ॥ सर्वाणिमद्धिष्ण्यतयाभवद्भिश्चराणिभूतानिसुताध्रुवाणि ॥ सं
भावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे ॥ २५ ॥ मनोवचोदृक्कर
णेहितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणंहि ॥ विनापुमान्येन
महाविमोहात्कृतांतपाशान्नविमोक्तुमीशे
त ॥ २७ ॥ ॥

यावोयुष्माभिःसंभजनीयानिपदेपदेक्षणेक्षणेविविक्तास्तामस्तरादिरहितादृष्टिर्येषांतैः ॥ तदेवमदर्हणं ॥ २६
सर्वकर्मणांईश्वरार्पणंविधत्ते ॥ मनोवचोदृष्टानमेतेषांकरणानामीहितस्यव्यापारस्यमेपरिबर्हणमाराधन
मेवसाक्षात्कृतफलंयेनपरिबर्हणेनविनाकालपाशाद्विमोक्तुंनरईशोनसमर्थोभवेत ॥ २७ ॥ ॥ राम ॥

श्री: भा. पं. टी. ५

स्वतएव सुशिक्षितानपि लोकानुशासनार्थमनुशास्य मुनीनां पारमहंस्य धर्मस्य पद्धतिं दर्शयन् भरतमभिषिच्य राज्ये ऋषभ मद्यपि जितानां मध्ये जडोद्देशो नाम यस्य सर्वभगवाननवत्सर्वं नीत प्रवव्राजेत्यन्वयः उर्वरितः अवशिष्टः शरीरमात्रं परिग्रहो यस्य ॥ २८ ॥ अभिभाष्यमाणोऽपि जनानां मध्ये जडादिवदवतिष्ठमानः तूष्णीं बभूव अवधूतस्य वेषो यस्य ॥ २९ ॥ तत्र पुरादिषु उपपथं मार्गे मार्गमनुसरन्ति अवनिचरापसदैर्दुर्जनैः तर्जनादिभिः ॥ परिभूयमानोऽपि तदविगणयन्नेवेकचर एककोऽप्यविवीपरिव्राजकत्वमयः ॥ तत्र पुरं पत्तनं ग्रामाः हट्टस्तत्र आकरः रत्नादिखानिः खेटः कृषीवलग्रामः वाटः पुष्पादिवा

श्रीशुकः ॥ एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिक्षितानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः ॥ परमसुहृद्भगवानृषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणः स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेशः ॥ आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज ॥ २८ ॥ जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपि जनानां गृहीतमौनव्रतः तूष्णीं बभूव ॥ २९ ॥ तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटवाटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैः ॥ परिभूयमानो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजः ॥ प्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन्देहोपलक्षणे सदपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः

टिका: खर्वटं सेनावासस्थानं व्रजो गवां स्थानं घोषो गोपानां सार्थो यात्रिकजनसंघातः आश्रमा ऋषीणां तर्जनं भयजननं ताडनं प्रहारः मेहनं उपरि मूत्रोत्सर्गः ष्ठीवनं थूत्कृत्य ग्रावप्रक्षेपः ग्रामसा शकृतो रजसः प्रक्षेपः पूतिवातो योऽलानुदुरुक्तं शापः एतैर्गणने हेतुः मक्षिकाभिरिवेति तत्र हेतुः असति मिथ्याभूते संस्थाने सन्निवेशे देहे उपलक्षणं आकारो यस्य सदिति यदेशा मात्र यस्मिन् मिथ्याभिमानरहितो नेहं तु ताडनभयोः सदसतो इति

५४
सर्व२८४
ध२
प१

स वनतदा ग्रहगृहीत इवादृश्यत ॥ तत्र हेतुः पराक् अवलंबमानाश्च ते कुटिलाश्च ते जटिलाश्च कपिलाश्च केशाः
तेषां भूरिभारो यस्य सः अवधूतमनाहतं अत एव मलिनं निजशरीरं तेन कथंभूतोप्येवमदृश्यत ॥ अतिसुकुमा
राणि करचरणोरःस्थलानि तेषां विपुला बाह्वादयः त एवावयवाः तेषां विशिष्टो न्यासः संनिवेशो यस्य सः ॥ त
था प्रकृत्यैव सुंदरः स्वभावसिद्धो हासः तेन शोभनं सुमुखं यस्य ॥ नवानवनलिनदलवदाचरंतीति ये शिशिरता
रेताः प्रहारिकनीनिकेययोः अरुणो आयते नयने ताभ्यां रुचिरः तथा सदृशा अनुरूपा अधिकाः सुभगाः कपोलक

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसयुगलवदनाद्यवयवविन्यासः ॥ प्रकृतिसुंदरस्वभाव
हासस्सुमुखो नवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः ॥ सदृशसुभगकपोलक
र्णकंठनासो विगूढस्मितवदनमहोत्सवेन ॥ पुरवनितानां मनसि कुसुमशरासनमुपदधानः परा
गवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारावधूतमलिननिजशरीरेण ग्रहगृहीत इवादृश्य
त ॥ ३१ ॥ यर्हि वाव स भगवान् लोकमिमं योगस्याद्धा प्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्म बीभ
त्सितमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहति हदति स्म चेष्टमान उ
च्चरित आदिग्धोद्देशः ॥ ३२ ॥

र्णकंठनासिका यस्य तथा विगूढस्मितं यद्वदनं तस्य महोत्सवेन विभ्रमेण पुरांगनानां मनसि कामसंदीप
यन् एवंभूतोपि तथा ह्यदृश्यतेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ यर्हि यदा लोकं जनं योगस्य प्रतिपक्षमाचक्षाणः पश्यन्नवधूतव
तस्य प्रतिक्रियाकरणं च निंदितमिति मत्वा चक्षाणः ॥ तदा आजगरं व्रतमास्थितः सन् शयान एव अश्नाति स्म इत्यन्वयः
आजगरव्रतं नाम एकत्रैव स्थित्वा प्रारब्धकर्मोपभोगः अवमेहति मूत्रयति हदति पुरीषमुत्सृजति उच्चरिते पुरी

वेदे घ्रमनोविलवगतेवादिर्यमालिसाउदृ घापेड्रेघूरुघसः ॥ ३२ ॥

३९

वीभत्सभिया शंकाहतस्येति पुरीषस्य सुरभिणा गंधेन सौगंध्यं यस्य स वायुः ॥३३॥ एवं गवादिचर्यया पानादि करोति स्मेत्याह एवमिति ॥ काकमृगगवामिवाशनादि चरितं हृतिर्यस्य ॥३४॥ नानायोगचर्या आचरतीति तथा लोकसंग्रहाय विहाराय योगिनो विवेकपरिवर्तिनश्च मिति प्रदर्शनाय तत्त्वाकृतवान् वस्तुतस्तु भगवान् ॥ यतः अविरतः परमसुखानन्दानुभव एवानन्द ज्ञातत्वाणोनेनो कोऽयमानंदः तदनुभवस्वरूपः किंच ॥ वासुदेवे आत्मनो व्यवधाने

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगंध्यवायुः तं देशं दशयोजनं समंतात्सुरभिं चकार ॥३३॥ एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकगोमृगचरितः पिबति खादत्यवमेहति स्म ॥३४॥ इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिः ऋषभोऽविरतपरममहानंदानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपगतानि नांजसा नृप हृदयेनाभ्यनंदत ॥३५॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते पंचमोऽध्यायः ॥५॥

नत्वभेदेन ॥ नवियुतेस्य तेषामिव अनंतरामखोदरस्य देहोपाये भावः तेन नित्यविष्णुरूपाधित्वेनेत्यर्थः ॥ स्वतः एव सिद्धैः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णः तान्योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत् वैहायसं खेचरत्वं ॥ मनोजवत्वं मनसइव देहस्य वेगं दूरग्रहणं दूरदर्शनं हेतुपरस्त्वदयेन मनसा ॥३५॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥५॥

स्वेच्छालीलाभिमानस्य देहस्यागक्रमाभिधा॥ प्रदहंतं दवाग्निं यः पश्यन्नपि न पश्यति॥ योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदद्दिम्बकृंत
त्र सृष्टहुतिं नेति भावः हे भगवन्॥ योगेन समीरितस्य दीपितस्य ज्ञानेनैतेन स्वभर्जितानि दग्धानि कर्मबीजानि रागादी
नि यैः तेषां यदृच्छया प्राप्तानि योगैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हंति॥ अतः किमिति नाभ्यनंदत ऋषभः॥ १॥ अणिमा
द्यैश्वर्य परिहरन्ति समस्तमिति॥ एके बुद्धिमंतोऽनवस्थानस्य चलस्य मनसो विश्वासं न समाचरंते न सम्यक्कुर्वंति॥ ज्ञाचः

राजोवाच॥ न नूनं भगव आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्या
णि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हंति यदृच्छयोपगतानि॥ १॥ ऋषिरुवाच॥ सत्यमुक्तं किंत्विह
वा एके न मनसोऽद्धा विश्रंभमनवस्थानस्य शठकिरात इव संगच्छंते॥ २॥ तथा चोक्तं न कु
र्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते॥ यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णं चस्कंद तप ऐश्वरम्॥ ३

१३

किरातो यथा स्वते[?] पि मृगेषु प्राप्तेऽकिरातो यथा मृगा इति समसम्यतं वा॥ पाठांतरे शठो वंचकः॥ किरातो वणिक्
व्यवहर्तरि यथा विश्वस्तिन्वा व्यवहर्ता विश्वासं न याति इत्यर्थः॥ पादिको दोषो वर्जनीयः॥ इत्युपदेष्टुं नाभ्यनंदत इ
ति भावः॥ २॥ यद्विश्रंभात् यद्विश्वासात्॥ चिराच्चीर्णं बहुकालसंचितं तपः॥ चस्कंद स्रस्ताव॥ ऐश्वरं विश्वामैत्र
नीरूपदर्शनेन यदा ईश्वराणां समर्थानां मपि सौभरिप्रभृतीनां तपः॥ ३॥

राम राम॥

तत्र देवैः नियमितिकृतविघ्नाः सो यो योगी तदीयं मनः कामस्य तत्समर्थे यत्स्तेषां च छिद्रं अवकाशं ददाति॥ यथा कृतविश्वासा पुंश्चली जारान् अवकाशं ददाति तद्वत्पतिं घातयति तथा मनोऽपि कामादिभिर्योगिनं भ्रंशयतीत्यर्थः॥४॥ अरीन् कथयन् तन्मूलं परिहरति काम इति यन्मूलः यद्धेतुः कर्मबन्धो भवति तन्मनः को नु बुधः स्वीकुर्यात् तस्यार्थी न भवति तन्मयेत॥५॥ प्रासंगिकं समाप्य प्रस्तुतमाह॥ अथेति अखिलानां लोकपालानां ललामो मंडनभूतोऽपि डपरताबाधितानवृत्तिर्य

नियं ददाति कामस्य च्छिद्रं तन्मयेऽरयः॥ योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली॥४॥ कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः॥ कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः॥५॥ अथैवमखिललोकपालललामोऽपि विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थान्तरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम॥६॥ तस्य ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन संक्रममाणः॥७॥ ॐ नमो नारायणाय नमश्चन्द्रायनमः॥

स्वात्मस्वरूपे उपरराम देहाभिमानं जहौ विलक्षणैरनेकप्रकारैर्वेषभाषादिभिः न विलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन्॥ सांपरायविधिं देहत्यागप्रकारं आत्मन्यात्मानं परमात्मनि जीवमसंव्यवहितमाह॥ अनर्थान्तरभावेन अभेदेन उपासनया व्याहृत्यर्थमाह असंव्यवहितं॥६॥ मनसा स्वयं मुक्तस्याभिमाने कृतेऽपि संस्कारेण देहः प्रचलति यथा कुलालचक्रं सोऽयमभिमानाभासः तेन संक्रममाणः जीवन्मुक्तानां सविद्यावासनयाऽवतीति विशेषमाह योगमायावासनयेति॥७॥

स्कं ५

कोंकादीन्देशानुगतः सन्कयापिवासनयाअश्मकृतग्रासकवलोयेनसः असंवीतोनग्नः ॥८॥ समीरवेगेनविधूतानांकीच-
तानांवेणूनांसंकर्षणेनजातउग्रोदावानलः आलेलिहानःसर्वतोग्रसन् ॥९॥ अस्यवृत्तंवेणाऋषभदेवः तत्रेयातइत्ये-
तस्यसूचकमाह ॥ यस्यकिलानुमातीतेनहेयावासिमात्रपाकर्णश्रहीत्वितिनाम यस्यसराजास्वधेऽउपशिक्ष्य

कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः ॥ कुटकाचलोपवनआस्यकृताश्मकवलउ-
माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीतएवविचचार ॥८॥ अथसमीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्व-
नमालेलिहानःसहतेनददाह ॥९॥ यस्यकिलानुचरितमुपाकर्ण्यकोंकवेंककुटकानांराजार्हन्नामोप-
शिक्ष्यकलावधर्मउत्कृष्यमाणेभवितव्येनविमोहितःस्वधर्मपथमकुतोभयमपहायकुपथपाखंड-
मसमंजसंनिजमनीषयामंदःसंप्रवर्तयिष्यते ॥१०॥ येनहवावकलौमनुजापसदादेवमाया-
विमोहिताः ॥ स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीनाः देवहेलनान्यपव्रतानिनिजनिजे-
च्छयागृह्णानाअस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनिकलिनाधर्मब-
हुलेनोपहतधियोब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाःप्रायेणभ-
विष्यंति ॥ ११ ॥ राम

शिदित्वाऽऽत्मप्रमुखास्तेपाखंडंचतन्निजमनीषयासंप्रवर्तयिष्यतइत्यन्वयः ॥ तत्रहेतुःकलावित्यादि ॥ भवितव्येन
प्राणिनांपूर्वसंचितपापफलेन ॥१०॥ येनप्रवर्तकेनमनुजेषुअपसदानिकृष्टाः ॥ स्वविधिर्नियोगोयस्मिन् ॥ शौच
चारित्रेतद्विहीना ॥ देवावज्ञारूपाणिअस्नानादीनिअव्रतानिगृह्णानावेदादीनांविदूषकाभविष्यंति ॥ १२ ॥

43

श्री
भाग
टी.
२०

तमस्तेंचांधंतमः ॥ प्राप्स्यंतीत्याहुः तेषेति ॥ सर्वात्मना यात्रवेदं स्थूलयानि जलोकयात्रया स्वेच्छाकृतस्रष्टा माया स्वसत्ताःकृ
तविश्वासाः ॥ २ ॥ ननु तर्हि अस्य तत्र का रीति समर्थेयि स्वभावतनाः तत्राह ॥ अय मिति रजोव्याप्तात्मनो जनानां मोहत्सा गोपि ।
त्रिति एव सर्पः ॥ नस्य केवलो पशिता तत्स्यात्र हूणा तु ॥ ३ ॥ नयिक अरांनयस्मि नु एतद्वा रत्नवर्षे कृष्णभायवतारय कानिक
मीतिः ॥ ४ ॥ प्रियव्रतस्य वेशः अवदातः शुद्धः यत्र वेशो यद्यस्मात् ॥ आकर्म सोदत्तस्य हेतुयमिचचार ॥ ५ ॥ अपरः को

ते च सर्वात्मना यानि जलोकयात्रया यं यथ परंपरयाप्स्यत्ता त्वमसंये यस्य यमेव अ पतित्वंति ॥ २ ॥ अयमवतारो रज
सोपप्लुत केवलो पशिक्षाणार्थः ॥ तस्या त्रुणाग नरस्त्रीकां गायति ॥ ३ ॥ अहो अयं वंशः सप्त समुद्रवत्सा द्वीपेषु व
र्षेषु पियुण्यमेतन ॥ गायंति यत्र सज्जना मुरारेः कर्माणि भद्राण्यवतारवंति ॥ ४ ॥ अहो तु वंशो यशसा
वदातः प्रैयव्रतो यत्र पुमान् पुराणः ॥ कृतावतारः पुरुषः स आद्यः चचार धर्मं यदकर्म हेतुं ॥ ५ ॥ को न्वस्य का
ष्ठामपरोनुगच्छेन्मनोरथे नाप्यभवस्य योगी ॥ यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः
६ ॥ इति ह स्म सकल वेद लोक देव ब्राह्मण गवां परम गुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाचरितमीरितं पुं
सां समस्त दुश्चरिताभिहरणं परम महामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणोत्याश्रावयति वाव
हितो भगवति तस्मिन्वासुदेव एकांततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते ॥ ७ ॥ ॥

नु योगी अस्य काष्ठां दिशामप्यनुगच्छेत् ॥ यो योगी येन ऋषभेण असत्तया अवस्तुत्वेन उदस्तान्निरस्ता योगमा
यासिद्धीर्वांछति कथंभूताः कृताः प्रयत्नो यास्तद्दर्थं प्रयत्नं च करोतीत्यर्थः ॥ यद्वा कथंभूताः उदस्ताः कृतप्रय
त्नाः सेवितमुपयान्त्यपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ विशुद्धाचरितेयत् ईरितं कथितं तत् समस्तदुश्चरितं ॥ अभिहरतीति तथा
परममहामंगलानामयनं च ॥ अनयोरपि श्रोतृश्रावयित्रोर्विशेषेण भक्तिः समनुगच्छन्ती भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

५५

श्री २

२०

श्रीः
भाग·
टी·
५

अथान्यायानां त्रयो योऽवशिष्ट आख्यानमीरितं ॥ अहंभिर्भरतस्याख्यानमतः प्रस्तूयतेऽष्टतं ॥१॥ सप्तमे भरतो राज्ये चिरं यत्ने हरिं वि
युज्जन् आरब्धकर्मनिर्वाणो हरिविदे वै भजद्धरि ॥२॥ संचिंतितः संकल्पेन वरराज्यादौ नियुक्तः ॥१॥ आत्मनोऽनुरूपान् सुम
तिरहंकारस्य भूतसूक्ष्माणि तिसन् तिसङ्ख्यो दृष्टांतः ॥२॥ भारतमिति स्वनाम्ना ख्यापकत्वेन पर्यवसायि विशेषयः सूचि

46

श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय संचिंतितः तदनुशासनपरः
पंचजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥१॥ तस्यामु ह वा आत्मजान् कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनः पंच जनयामा
स भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि ॥२॥ सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतुमिति अजनाभं नामै
तद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशंति ॥३॥ स बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलत
या स्वे स्वे कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत् ॥४॥ ईजे च भगवंतं यज्ञक्र
तुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं
चातुर्होत्रविधिना ॥५॥

२

क्रतु२ विकृतिर

005536

तः ॥३॥ बहुवित्सर्वज्ञः ॥४॥ यज्ञाश्च रूपाः क्रतवश्च रूपाः तद्रूपं उच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्च क्रतुभिः श्रद्धयाई
जे च तानेवाह आहृताः स्वार्थिका ऋणात् स साकल्ये नाग्निहोत्रादयः तेषां प्रकृतिभिरग्निहोत्रादयो द्विविधाः
सकलांगयुक्ताः प्रकृतयः ॥ विकलांगा विकृतयः ॥ इति तैर्द्विविधैरपि इष्टवानित्यर्थः ॥ अनुसवनमित्यंत
चातुर्होत्रविधिना इत्येतेन नान्वयः ॥५॥ ॥

३

किं च सप्रवरस्य प्रवर्तमानेषु नानायागेषु विविधाश्च ऋत्विजः ॥ अथ वाक्ययोजना अथ यदपूर्वं तद्वासुदेवरूपमाश्रयमानः चिं
तयन् ॥ स यजमानो यज्ञभाजो ये देवाः सूर्यादयः तान् पुरुषरूपवासुदेवस्यावयवेषु चतुराद्विशु श्रेष्ठ्य ध्यायन् ॥ ननु पृथक्त्वे
नैव मन्वयः ॥ अपूर्वं यत्तद्वयं मीमांसकानां तदानीमेव सूक्ष्मतनोः नाम कल्पे वा सर्वकाले तदफलोन्यादिकाकर्मशाक्तिरिति
तदुक्तं ॥ यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति ॥ सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वापि फलमेवोपजायते इति तदेवाह ॥ क्रियाफलयो
मध्ये स्थितिश्च ॥ ननु यस्य देवताः कर्मप्रधानमित्तिमतेन हि कर्तृनिमित्तपूर्वकं स्यात् ॥ तदुक्तं ॥ कर्मभ्यः प्राग्योग्यस्य कर्म
णः पुरुषस्य वा ॥ योग्यता शास्त्रगम्या या परा सा पूर्वमिष्यत इति ॥ अथ देवताप्रधानेकमेव देवताया यत्नाधीनदा देवता

संप्रवर्तमाने नानायागेषु विविधानां क्रियेषु द्वैयमतः क्रियाफलयोर्मध्ये परेषु लक्षणयज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगा
नां मंत्राणामर्थनियामकतया ॥ साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एवं भावयमानः आत्मनेपुण्यम
दितकषायो ह विषय स्पृहाभिर्युक्त्या मायेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवाः तान् पुरुषावयवेषु भावयन् ॥८॥

अयं तत्र मे वपुरुक्तं प्रोक्तं तेषां यत्पूर्वस्य विवक्षितत्वाया अयं तत्र ज्ञातो वासुदेवाश्रयं अपूर्वं भावयति ॥ उच्यते यदि कर्तृनि ष्ठ
मपूर्वं तत्र हि वासुदेवस्यान्तर्यामिणः ॥ प्रवर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वान्मुदाश्रय मेवापूर्वं न तत्तु तत्र योज्य स्मात्राश्रये ज्ञा
तृफलप्रयोक्तरीति न्यायात् ॥ अयष्याः कृत्विजाम प्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् ॥ तदेवाह ॥ साक्षात्कर्तरीति देवतात्रयं ते
पि वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह ॥ परदेवतायामिति परदेवतात्वे हेतुः ॥ सर्वदेवतालिंगानां तन्त्रे देवताप्रकाशकानां मंत्रा
णां ये यां इन्द्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया तस्यैव प्रसादनीयत्वे ॥ फलदातृत्वाच्चयुक्तमेवाश्रयत्वमित्यर्थः ॥
एवं भावनमेवात्मनो तेषु पुण्यं कौशलं तेन मृदितः क्षीणाः कषायाः रागादयो यस्य ॥ अथ युभिरिति बहुवचनेनाना

कर्मप्रदीपिका ॥ ४८ ॥

47

एवंभूतया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायतेत्यन्वयः कथंभूते हृदये य आकाशः स एव शरीरं अभिव्यक्तिस्था-
नं यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि कीदृशे महापुरुषस्योपलक्षणं आकारो यस्य तस्मिन् ॥ किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते नि-
जपुरुषाणां नारदादीनां हृदि लिखितवत् ॥ निश्चलतया स्थिते ॥ तदुक्तेन पुरुषरूपेण आत्मनि स्वमनसि विरोचमा-
ने कीदृशी भक्तिः ॥ अनंतानि आयेनेयमानो रयो उत्कर्षो यस्याः ॥७॥ एवं समन्तु आवर्षाणामयुतानि तेषां सहस्रं

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोपलक्षणे
श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोच-
मान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽजायत ॥७॥ एवं वर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावस-
रोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेता-
त्पुलहाश्रमं प्रवव्राज ॥८॥ यत्र ह वाव भगवान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत
इच्छारूपेण ॥९॥ यत्राश्रमपदान्युभयतो नाभिभिर्दृषच्चक्रैः चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति

नपर्यंतकाले वसितो निश्चलः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभोगारंभसमाप्तिसमयो येन सः ॥ अधिभुज्यमानं रि-
क्थं धनं यथादायं विभज्य सकलसंपदां निकेतात् आश्रयात् स्वगृहात् पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रं प्रवव्राज ॥८॥ यत्र ते-
त्रैविद्याथरकुंडे वात्सल्यं कर्तुं तेन सन्निहितः क्रियते ॥ सकानामपेक्षितेन रूपेण सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥९॥ आ-
श्रमस्थानानि उभयत उपर्यधः स्थनाभिर्ये ते दृषच्चक्रैः शिलामध्यवर्तिस्थूलैः ॥ चक्रनदी गंडकी सरितां श्रेष्ठा पवि-
त्रीकरोति ॥१०॥ ॥ राम

एकलः एकः ॥ आराधनं समीहमानः ॥ कुर्वाणः विविक्तः शुद्धः अत एव उपरतो विषयाभिलाषो यस्य उपभृतः संवृद्धः
उपशमो यस्य ॥११॥ प्रवृद्धमानानुरागभरेण द्रुतीभूतं हृदयं तस्मिन् शैथिल्यं मार्दवं च यस्य ॥ आत्मनि देहे
उद्भिद्यमानं रोमपुलककुलकं यस्य ॥ कुलकः समूहः ॥ औत्कंठ्यात् प्रवृत्तेन प्रणयबाष्पेण निरुद्धौ अवलो

५३

तस्मिन्नपि किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकांबु
भिः कंदमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषया
भिलाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमवाप ॥११॥ तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भ
गवति प्रवृद्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरो
मपुलककुलक औत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निजरमणा
रुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृद
यह्रदावगाढधिषणः तामपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार ॥१२॥ ॥ राम

कौ ययोः ॥ ते नयने यस्य सः ॥ एवं वर्तमानस्तामपि भगवत्सपर्यां न सस्मारेत्यन्वयः ॥ तत्र हेतुः ॥ निजरमणस्य स्व
प्रीतिदस्य अरुणचरणारविंदे तयोरनुध्यानेन परिचितः ॥ समृद्धो भक्तियोगः तेन परिप्लुतः ॥ सर्वतो व्याप्तः ॥ प
रमाह्लादः ॥ परमानंदो यस्मिन् ॥ गंभीरहृदयह्रदे तस्मिन्नवगाढा निमग्ना धिषणा यस्य ॥१२॥ ॥ राम

धृतानि भगवद्व्रतानि येन स भगवं तं सूर्यमंडले अभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाचेत्यन्वयः ॥ कीदृशः ॥ एणपाहरिणस्य अजिनमैणेयं तदेव वासः तेनानुसवनाभिषेकेनार्द्राः कपिशाश्च याः कुटिला जटास्तासां कलापेन च विराजमानः ॥ सूर्यप्रकाशिकया ऋचा हिरण्मयं ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायण इत्युक्तेः ॥ उज्जिहाने उद्गच्छति सति ॥ सकाशांतपावेसनं तास्ववायवश्चार्थस्तस्य एव ॥ १३ ॥ परोरजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्त्वात्मकं सवितुर्देवस्य सूर्यस्य भर्गः स्वरूपम्

इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः सूर्यर्चा भगवंतं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच ॥ १३ ॥ परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान सुरेतसादः पुनराविश्य चष्टे हंसं गृध्राणं नृषद्रिंगिरामिमः ॥ १४ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तेतेजः ॥ जातं वेदो येन तं कर्मफलं यस्मात्तत्कर्मफलप्रदमित्यर्थः ॥ अत्र हेतुः ॥ यन्मनसैवेदं विश्वं जज्ञान ससर्ज ॥ पुनश्च अदः सृष्टं विश्वमंतर्यामिरूपेण प्रविश्य गृध्राणां कामिनां तद्दं संजीवं सूरे तस्माद्विद्ध्या विचष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः ॥ नृषु सीदति नृषत् पार्थिवं न यातीति रिंगतीति नृषद्रिंगिः तस्मा विद्ध्यि विद्यां गतिं यातीति नृषद्रिंगिरा तीति नृषद्रिंगिरा ॥ वाङ्छेदमीत्यभिप्रेतं तदूपत्वात्मावः ततमर्गः ॥ इमः शरणार्थं आम ॥ १४ ॥ इति पंचमस

अहमेभजतो विलंबनस्य कर्मांतरायतः॥ एतावता भरतस्य ज्ञाननिष्ठाल्वमीर्यते॥ कृपयापिहृतः संगः एतनायैव योगि नः इति प्रदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणं॥ नैयमिकं नित्यनैमित्तिक विधिमामध्याव श्यककर्म यथा संमूत्रोत्सर्गादिकं तद मभिषेकादिकं येनब्रह्माक्षरं गृणानं जपन्॥ उदकांते नद्याः तीरे जलाशय्याः आसन्नद्याः समीपे पेपीयमाने अत्यासन्न पीयमाने सति तावदेव तन्नाम्न्येव अविदूरे सिंही सपत्नी सिंहस्य नादो संहृता नादउद्गतः॥१॥ प्रकृत्या स्वभाव

श्रीशुकउवाच॥ एकदातुमहानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रयमुदकांत उपविवेश॥ तत्रतदाराजन्हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम॥ तयापेपीयमानउदके तावदेवाविदूरेणनदतोमृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत्॥१॥ तमुपश्रुत्यसामृगवधूः प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगततृषा भयात्सहसैवोच्चक्राम॥२॥ तस्याउत्पतंत्या अंतर्वत्न्याउरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः॥ स्रोतसिनिपपात॥ तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरास्वगणेनवियुज्यमाना कस्यांचिद्दर्यांकृष्णसारसतीनिपपाताथच ममारच॥३॥

तमेव विक्लवाव्याकुलास्वतंत्रं वहरिभयस्याभिनिवेशेन व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः॥ पारिप्लवदृष्टिः परिभ्रांतनेत्रा न गता नास्त्यात्तृष्णा यस्याः उच्चक्राम नदीमुल्लंघितवती॥२॥ अंतर्वत्न्या गर्भिण्या उरुभयेन स्थानाद्विचालितो योनेर्निर्गतः सन्॥ स्रोतसि प्रवाहे निपतितः॥ तत्प्रसवो गर्भपातः॥ उत्सर्पणं उल्लंघनं भयं च पूर्वैः खेदेन तु रापीडिता दर्यां गिरिगुहायां हरिणवधूः पपात अथानंतरं मृता च॥३॥

पणाऽऽगतं कृष्णं बालकं ॥ अपविद्धं बंधुभिः त्यक्तं इति एतैः कृपणत्वादि हेतुभिर्यास्तं कं पातयाम्बनयत ॥४॥ कृतो निजः
स्वीय इत्यभिमानो येन पोषणं तथाऽऽदिना पालनं हं कादि स्पो रक्तानां प्रीणनं केकूयनादिना लालनं चुंबना ॥ एते यदनुध्या
नमासक्तिस्तेन आत्मनो नियमाः स्नानादयः यमाश्च हिंसादयः ॥ तन्महिनाईश्वरे परिचर्यादयश्च प्रसह्य मे केकशो विय

कुण

तं त्वेणाऽऽगतं कं कृपणं स्रोतसा नूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बंधुरिवानुकंपया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत ॥४॥ तस्य ह वा एणकुणके उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहः तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सहयमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन ॥५॥ अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बंधुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्यं कंचन वेद ॥ मय्यति विस्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ॥६॥ नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षंते ॥७॥ ॥

ज्यमानाः संतः कतिपयेनाहर्गणेन सर्वे उत्सन्नाश्च बभूवुः ॥५॥ आसक्तिं प्रपंचयति अहो इति आदिना इति कृतानु
षंग इत्येतन्तं यदि तेन ईश्वररथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो वियोजितः मा इति मां च शर
णं प्रापितः मामेव मातापितादिबुद्ध्या उपेयाय प्राप्तः यौथिकान् यूथसंख्यातिनः अतः स्वयं नाएतन्निमित्तं मम स्वा
र्थभ्रंश एव नीति दोषदृष्टिमकुर्वता ॥६॥ नदेवाहुः नूनं हीति ॥७॥ ॥ राम

इतिएवंकृतोनुषंगः॥आसक्तिर्येनस्नेहगाजंतुवास्नेहायाँयेनसस्नेहैवानुबंधस्नेहयेयेन॥९॥स्नेहद्रुतेवंयन्नमेवप्रपंचयतिकु
शाकुसमेमयादिनास्वयपुलीमसतेन॥शालाहुकाःस्वानःयदसमयंशंकमानोभवतितनदानेनसहवनेसमाविशति ९
अतिशायितःप्राणायमयोयसततस्नदयंयससः॥१०॥वर्षपतिःभरतःप्रकृतिस्नेहेनसस्नेहेनसतातभूयात् ॥ अमदा
अदर्शनेनकरुणायघाभवस्नेवमनुशोचन्निति होवाचेमन्वयः॥ इतिनर्षेणाग्रजोमृगकेनहविणाकुणाकविरहेषु
इतिकृतानुषंगआसनशयनाटनस्नानाशनादिषुसहस्नेहवाजंतुनास्नेहानुबद्धहृदयआसीत॥१०॥कुसम
कुशसमिमलाप्रफलमूलोदकान्याहर्तुविप्रमाणोवृकशालावृकादिभ्योभयमाशंकमानः॥सहहवि
णकुणकेनवनेसमाविशति॥९॥पथिषुचमृगभावेननतेविघ्नमतिप्रणायमवहृदयःकार्य
णानस्कंधेनोद्वहति॥एवमुत्संगेउरसिजायमानोपलालनसुद्वंदपरमाममवाप॥१०॥क्रियायांनिर्वर्त्यमाणा
यामंतरालेषुत्थायोत्थाययदैनमभिचक्षीतहिवावसवर्षपतिःप्रकृतिस्थेनमनसातस्माआशिष
आशास्तेस्वस्तिस्ताद्वत्सतेसर्वतइति॥११॥अन्यदाभृशमुद्विग्नमनानष्टद्रविणइवकृपणःसकरुण
मतितर्षेणहरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्॥किलकश्मलंमहदभिरं
भितइतिहोवाच॥१२॥अपिवतसवैकृपणएणबालकोमृतहरिणीसुतअहोममानार्यस्यशठकिरा
तमतेरकृतसुकृतस्यकृतविस्रंभआत्मप्रत्ययेनतदविगणयन्॥सुजनइवागमिष्यतिकिम॥१३
विह्वलेहृदयेसंतापोयस्यसकश्मलंमोहंप्रापितःसन्॥१२॥अपीतिसंभावनायांवतेत्यनुकंपायांअहोइतिखेदे
शठकिरातयोविवंचनपराकूरागतिर्यस्यअकृतसुकृतस्यनिर्भाग्यस्यममततप्रणायादिकमगणयत्रविंतय
नागमिष्यतिकिम॥अपराधाचिंतनेनहेतुः॥आत्मप्रत्ययेनस्वचित्तशुद्ध्याकृतविश्वासःसन् सुजनोनययथाग
णयतितद्वत्॥१३॥ राम

शाखाग्राणिकोमलत्वणानि ॥४॥ नैकत्र वरोमृगवरः स्वकरादिर्यदा एक एव चरतियः क्रूरस्वभावोव्याघ्रादिर्न भवतीति किं
सकललोकस्य देसोयस्मात्स्तदेयायस्य ॥ वेदत्रयी आत्मा स्वरूपं यस्य सः ॥ सूर्यो निम्लोचति अस्तं याति मृगवधूर्ना
सौ ति देयभूतः ॥५॥ हरिणए वराजकुमारः आगाय मामपि स्विन्नः खेदयिष्यती सव्वयः ॥ किंभूतः विविधै रुचिरैर्दर्श
नीयैः निजैः मृगदारकविनोदैः स्वान्तरे खेदं अपनुदन् ॥७॥ सम्भवति चेतदित्याह ॥ खेलिकायां क्रीडायां मृगशावैः समा

अपि देहे मेणास्मिन्नाश्रमोपवने शाखाग्राणिकवलं ते देवताम्येदयामि ॥४॥ अपि नहि एकः शालाहृकोनतमो वानैक
चरएक चरो वा भन्नयति ॥५॥ निम्लोचति हन्त भगवान् सकलजगत्स्थे मोदय स्त्रयात्मा यापि ममनस्गाव
धूस्यामसवा गच्छति ॥६॥ अपि स्विन्न हन्त स्वकृतमागमय मां स्वखेदयिष्यति ॥ हरिणा राजकुमारो विविधरुचि
रदर्शनीयनिज मृगदारकविनोदैः स्वं संतोषं स्वान्तःमपनुदन् ॥७॥ खेलिकायां मे मृगशावस्समायितः ॥
आमीलितदृग्प्रेमसंरम्भेणाचे किनवकिनाग्रासमहसदपरुषविषाणाग्रेणलुंचति ॥८॥ आसादित
हविषिवर्हिषिद्रूषिते मया पालकोभीतभीतः सपद्यपरतरामकृषिकुमारवदवहितकरणकला
यस्त्रास्ते ॥९॥ ॥

थिः तेनामीलितेन दृग्योयेन नं मां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन चुम्बत जलविंदुः नहन्त ॥ अपरुषेणकोमलेनम
त्तुना विषाणाग्रेणलुचति संचूटयति ॥८॥ आसादिते हविर्यस्मिन् वर्हिषि दर्भेदंतोकर्षणादिना
चापलेन दूषिते सति ॥ दूषितेति पाठे ॥ वर्हिषि विषये दूषणं कुर्वन्नयर्थः ॥ मया
थितिः सवतन्द्राणामेवोपरतक्रीडो विस्मृलस्त्रासे ॥९॥ राम

इति वङ्कयाप्रलघो न्यायवह्नि निर्गमतनुर्वरतान मृषा आगोयलंभः सेप्रांत हृदयप्राह ॥ किंवेति ॥ अरेअहोअनयादि
त्या किंचितनयप्राचरितं तपस्विना समाराधनया यत्नय स्मो हि ॥ तविनयस्य हृतस्य भावनतनय सततत्ततराः ॥ समभगास्नुसि
वन माश्रा रवयास्त्र खुरा ये कृते षां पृष्ठा नां तत्र नतो कितानाये किभिः ॥ दुर्विगाहस्य गत्ये नवहितस्य अतएवा तु रसयद्धः
खि तस्य ममद् विणा मार्गसृष्टये तौमतौ स्तानमानं च ताभिः कृतमंडने हि जानायज्ञभूमि करोति ॥ यस्मिन्देशे मृगः
कृष्णः तस्मिन्धर्मो निबोधयेति स्मृतेः ॥ २० ॥ तावदुदितेवं मृगांकमृगवाहस्यं च चंद्रं दृष्ट्वा मृगलतसंभावयन्नाह ।

किंवा अरे श्रावयितं तपस्तपस्वियानयाय दियमवनिः ॥ सविनयकृतस्य भावनतनयतत्तत्त्वरसृभगास्निव
तमा रवरवरपदपंक्तिभिर्दुर्विगा विधुवातरसकृष्णगा समयमदविगापदवीसृष्टये तन्मानमृत्युवृत्तः कृ
तकौतकेहि जानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति ॥ २० ॥ अपि स्विदसौ भगवान् उडुपतिरेनं स्पृशो
पति ॥ यथा नरुतमातरंस्तनवालकस्ता अम्बं परिविष्टमत्र कस्य या कृपणजनवत्सलः पविपाति ॥ २१
किं वा तस्य जविस्रुषज्ज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनी कंमा उपसृत्य मृगी
तनयशिशिरश्वासानुरागातिगाविनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिःस्वयतीति ॥ २२ ॥

अपि स्विदिति ॥ २१ ॥ चंद्ररश्मिस्पर्शसंभाव्याह ॥ किंवेति संभावना ॥ यं प्राप्तजुर्विस्रुषेणाज्वरः तापः स एव
दवदहनः ॥ तस्य ज्वालाभिरुपतप्यमाना हृदयरूपा स्थलनलिनी यस्य जलरूपमृतांशुं सौ फुल्ले समसितिस्थ
लग्रहणं ॥ उपसृत्य अनुरागातः मृगीतनयोयं ने मां चंद्रः स्वयति प्राणति गमयति केः ॥ शिशिरं च तच्छांतये मा
ध्यअनुरागे पागतिं च आवर्तितं पुनः पुनः स्ववत् यद्वदनसलिलेन देवामृतमयागभस्तयः तैः लोके हि मत्रं
वादिनो वदनसलिलैः तापं शामयंतीति प्रसिद्धं उपसृत्य मृगीतनयइति मृगेमनोरथानवमेतत ॥ उपसृत्य मृ

स्वगादारकवदाभासमानेन॥ भगवाद्दाराथनलनणात्कर्मणोऽविभ्रंशितः॥ प्रावद्दुकर्मत्वे हेतुः॥ कथमितरथे
तिसात्वात्स्वपुत्रवत्कथमासंगः स्यात्॥ सर्वपरित्यक्वाद्रुस्थजाडोरमायेन॥ अंतरायेणाविद्धितेयोगारंभणायस्य

लख णकेनर

श्रीशुकउवाच॥ एवमत्यन्तमानसनोरथ्याकुलहृदयोऽस्वगादारकाभासेनस्वारब्धकर्मणायोगारंभणा
तोविभ्रंशितः सयोगात्पसोभगवदाराथनलक्षणाच्च॥ कथमितरथाजात्यंतरेणकुरंगासंगः स्या
त॥ सात्वान्निः शेषसप्रतिपन्नत्यापाक्यविमुक्तडुस्तजहृदयाभिजातस्यतस्यैवमंतरायविहृतयो
गारंभणस्यराजर्षेर्भवितस्यतावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेनाविगणयतआत्मा
नमहिरिवाखुर्विलेडुरतिक्रमः कालः करालरभसआपद्यत॥ २४॥ तदानीमपिपार्श्ववर्तिनमात्मज
मिवानुस्मगएवाभिनिवेशितमनाविसृज्यलोकमिमंसहमृगेणकलेवरंमृतमनुनमृतेनजन्मानुस्मृ
तिरितरवन्मृगशरीरमवाप॥ २५॥ तत्रापिहवाआत्मनोमृगत्वकारणंभगवदाराधनसमीहानुभा
वेनानुस्मृत्यभृशमनुतप्यमानआह॥ २५॥ ॥ राम ॥

२४
योऽवंतम
भिवीद्यमाणो
३

आत्मानमविगणयतः॥ आत्मचिंतामकुर्वतः॥ तावदेवतीव्रवेगः कालोमृत्युरसमयआपद्यत॥ २३॥ लोकंदेहंमृ
गेणसहितंविसृज्यप्राकृतइवमृगशरीरमवाप॥ कथंभूतंकलेवरंमृतमनुनमृतेनविनष्टंपूर्वजन्मानु
स्मृतिर्यस्य॥ २४॥ आह स्वचिंते॥ २५॥ ॥ राम ॥

अहो कष्टं धीराणां मार्गात् ॥ अहो हं भ्रष्टोऽस्मीत्याह ॥ यद्यस्य विमुक्तः समस्तः संगो येन विविक्तं पुण्यारण्यं शरणं यस्य आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानामात्मनि वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलमपि तत् आरात् दूरादेव मृगस्यानुपरिस्रवति ॥ तत्तेन समावेशितं ॥ श्रवणानुस्मरणादिभिरभियोगेन अभियोगेनाशून्याः सकला यामा यस्मिन् ॥ तेन कालेन ॥ २९ ॥ निगूढो मनस्येव न तु बहिर्निर्वेदो येन शालग्रामं कालंजरात्

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु परिसुस्राव ॥ २९ ॥ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालंजरात्प्रत्याजगाम ॥ ३० ॥ तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

लंजरात् ॥ दग्धहरिणोऽत्रातः तस्मात्पर्वतात् ॥ ३० ॥ आत्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षमाण इत्येव शुष्कपर्ण-
मृगत्वनिमित्तेति ॥ तीर्थोदकेन क्लिन्नमार्द्रं अर्द्धोदकमग्नमिम मर्त्यः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधेऽष्टमः ॥ ८ ॥

वत५

श्री
भाग
टी
२२

नवमे न तु विप्रत्वेन स्वस्य राज्ञा ग्राह्यभावतः ॥ भद्रकालीपशुत्वेऽपि निर्विकारत्वमीर्यते ॥ पितृभ्रात्रालविता नो भ्रातो
मृगतात्यागतः प्रारब्धकर्मवेगेन तद्देहेन तु विप्रत्वं ॥ अंगिरःसगोत्रजातोऽन्नाख्यस्य स्वाध्यायस्य ग्रामादिभिःज्ञात्मस्वात्मा गोत्रा
तिष्ठादिभिर्योऽन्नदानादि विद्याकर्मविद्या आत्मज्ञानानंदयुक्तस्य तथा संपन्नस्य ॥ आत्मनः सदृशाः श्रुतादयो गुणाः
येषां ते समानाः पुनः स्त्री पुनर्नादरान्न पुत्रा बभूवुः यवीयस्यां कनिष्ठायां च मिथुनं स्त्रीपुंसयुग्मं ॥ १ ॥ तत्र हे मृगशरीर

श्रीशुक उवाच ॥ अथ कस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरसः प्रवरस्य शमदमतपः स्वाध्यायाध्ययनत्याग
संतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगु
णाः नव सोदर्या अंगजा बभूवुः मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायां ॥ १ ॥ यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं
राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः ॥ २ ॥ तत्रापि स्वजनसंगाच्च
भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलं मन
सा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशंकमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानम्
उन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य ॥ ३ ॥

येन ते पूर्वोक्ता श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत इति स्मृते ॥ २ ॥ तत्रापि जन्मनि संगाच्च मनोऽभूत् प्रमादो का मानस्य
त्मानं मनस्तादि रूपेण दर्शयामास सन्तः ॥ किं कुर्वन् कर्मबंधविध्वंसने श्रवणादिगुणानां विवरणं कथनं यस्य
स्य तद्भगवतः चरणारविंदयुगलं मनसा विदधानो ध्यायन् ॥ प्रतिघातं शंकायां हेतुः अनुस्मृता स्वीयाः पूर्वजन्मनामावलिः पंक्तिर्येन सः ॥ ३ ॥

५८

२०

पुत्रस्त्वेहेतु वहुमनायमजउमया गाईस्थामपि कायाकासवं तंतीनां तासकाचा तामविद्यानतमुपनीयउपनीतस्य
पुनः शौचाचारान् तस्यानुशिष्टेनानपि विविधानाय ॥ तत्वहेतं ॥ अनुशिष्टेन हि भार्यापितुः सकाशात्पुत्रेणेति ॥ ४
सोपि च पितुः शिष्टान्निर्वेयन्निरन्त्येयुरस्यामग्नीनसमीपे नन्निवकरोतिस्म उपाकर्मणे वेदव्रतायनंतरं प्रावणा
दिमासेषु वेदमध्यापयिष्यन्नादौ नाचेतव्याहृतीभिः सहहवेणावशिरः सहितां त्रिपदीं चैवादित्यां सामसावित्री

तस्यापि हव्याप्राप्तमतस्य विप्रः पुत्रस्तेहा तु वहुमना आसमावर्तनांतानां कालानामप्युपदेशं विद्यान
उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन् कर्मनियमांस्तानपि पुत्रस्तानपि समधिगतःपत्न ॥ अनुशिष्टेन हि भार्यापि
तेः पुत्रेणेति ॥ ४ ॥ स चापि तत्तु हापितसत्ययाचेनासमीपे नन्निवस्त्र करोति ॥ उंकारमप्युपरिष्टान्महा
व्याहृतिभिः सप्रणवशिरः संहितां पदीं सावित्रीं ग्रेष्यव्यास्तेति कालान्त्मासान्नधीयामपप्यसमुवेतरूपग्राद
यामास ॥ ५ ॥ एवंसतत्तु जन्माप्रात्मानमुद्धरा गांदेपितनेत्ति ॥ शौचाद्यमयनव्रतनियमपुर्वेनम्न शुश्रूष
णा शौपकुर्वाणाक्रमेणाध्यनमपि युक्तायपिसमनुशिष्टेन भार्यासमिताससदाग्रहं ॥ पुत्रमनुशास्यस्वयं ता
व स्तवधियातमनेनारण्य ॥ कालेनाप्रमत नेन स्वयं गृहस्थव्रमनउपसंहृतः ॥ ५ ॥

यावन्मप्यसम्मवेतनूपं यथाभवसे एवं ग्राहयामासलावलापि कालेनस्वरानुपुत्रीदियुक्तमाहस्साहितस्य
नागतमिस्मर्णः ॥ ५ ॥ आत्मभूतेन तत्तेनेपत्तु रागेणाविशितं वित्तेयनशौचाचारीमोपकुर्वाणाकस्यसावधिन्नल
चर्यव्रतेः ॥ कर्माणि तेनानभियुक्तानि ॥ एनाहसामपि तपुत्रेणसनुशास्यापि प्रप्राप्तपुत्रपोऽस्मनुवणः स्वयं
लेनोपसंहृतः मृतस्त्वयः ॥ प्रभुशास्तनानिर्वयेपुनस्तमेवहेतुमाह ॥ अनुशिष्टेन भार्यासमिताससंतयोगपयाग्रहे
पस्य ॥ ५ ॥

मा न ४

तस्यागमादिशाद्दिमलोलंप्ये सैवमीरितेऽप्रयाम्यवीत्प्राह ॥ विचित्रं मृत्यावसंभ्रमे ॥ वृषलपतिः शूद्रः सामंतः चोरराजः आलभत आलब्धुं हिंसां कर्तुं प्रवृत्तः देवान्निर्बंधनविमुक्तस्य पशोः तमसावृतायां निशायां निशीथसमये

धा४

अथ कदाचित्तस्मिन् वृषलपतिः भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः ॥ ४ ॥ तस्य ह दैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावंतो निशि निशीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमंगिरःप्रवरसुतमपश्यन् ॥ ५ ॥ अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बद्ध्वा रशनया चंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः ॥ ६ ॥ अथ पणयस्तं स्वविधिनाभिषिच्याहतेन वाससाच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवंतं धूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः ॥ ७ ॥

येऽर्थपदवीं ममार्गे आकस्मिकेन दैवनिर्मितेन विधिप्रकारेण वीरासनेन ऊर्ध्वं स्थित्वा रक्षणेन ॥ ५ ॥ एवमुपपन्नाना पणयः चोराः प्रसह्य हतेन नूतनेन उपस्कृतमलंकृतं वैशससंस्थया वधविधानेन गीतादिघोषेण सह ॥ ७

वृषलराजस्य पत्नीः ॥ पुरोहितेन तेन वर्त्तमानः चौरः नरबलिमिमं नीत्वा भद्रकालीमन्दिरे ॥ ४ ॥ यतमस्त्वनुप्रवरजः तेनाति
क्रमतक्रमपरीक्षमनोषयोः ॥ भगवत्काल्याः पुरतो बीभत्सताब्राह्मणानां कुलेन तच्छ्रीकृतमयपोक्षे वर्त्तमानमनोपतत्कर्मतदुप
लभ्य देवी उद्यायाद ॥ इतिमां मन्त्राद्वहिर्निर्गता ॥ कार्यभूतमालंभनं सूनायामपि प्राप्तकाले नुतानायामपि हि

अथ वृषलराजपत्नीः पुरुषपशोरस्य नामसेनेन देवी भद्रकाली यस्यासदृनमिमं चितमसिमति
कपालनिशितमुपादाय ॥ ५ ॥ इतितेषां वृषलानां राजसत्तमः प्रहृतो नाथ नरस्य स्कन्दं लिहन्मनसा भगव
त्काली वीरकुलैकवन्धी कृतमोमग्नेनर्से विहरतो हि सा विहारातां कर्मणि तिकालता यद्भूतभूतस्य सा
तद्भूतार्थिमनसा निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः ॥ सूनायामपनुमतमालंभनं तदुपलभ्य प्रज्वलतेजसा
तिदुर्विषहेणादंदह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली ॥ ६ ॥ भृशममर्षरोषावेशरभ
सेवलसितभ्रुकुटिविटपिकुटिलदंष्ट्राकरालारुणलोचनाटोपातिभयानकवदना हन्तुकामेवेदं महाट्टहास
मति संरंभेण विमुंचती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां गलात्स्रवन्तम
सवं ग्रसमुष्णं सह गणेन निपीयाति पानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननर्त च विज
हार च शिरः कन्दुकलीलया ॥ ८ ॥

साधनमनुता तेभद्रकालीसंनेतमाद्य ॥ १ ॥ प्रमर्षापसाथामसहते ॥ रोषस्वव पुषोदाहनेतयो तावेशः ॥ न स्वर
भसेनवेशेन विलसितभ्रकुटिभितो भृकुटिलहृषणोविटपः ॥ घाघवा कुटिलादंष्ट्रा प्ररुणीनीलाणनिहते
षा माटोपः संभ्रमः ॥ तेनातिभयानकं वदनं यस्याः इदं तु जगद्धन्तुमुद्यतेव महान्तम् हासं सनादं हासंत
तः स्यानाउत्पतविवृक्णविछान्नानि शीर्षाणि येषां गलेषामपि संचायेणासहगिरा स्पवकेटकानि तेषां ली

ननु कथं देव्याराधकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह ॥ एवमेवेति ॥ महत्स्वभिचारो द्रोहः स एव अतिक्रमः ॥ आत्मन
एव संभावितमित्यर्थः परमं तोषम् आकुलत्वं संभ्रमः क्रोधाभावस्तदित्याह नवा एतदिति विमुक्तो देहात्मा
बलत्वात् सुदृढो हृदयग्रन्थिर्यैः सर्वसत्त्वानां सुहृदः आत्मानः देहाद्यभिमानवतां तेषां देहाद्यभिमानसद्भावे
ऽपि मरणादिभयमस्तीत्याह ॥ साक्षाद्भगवतानिमिषोरहसां नामकालः आत्मना स्वयं तेऽनिमिषः काल

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति ॥१७॥ न वा एतद्विष्णुदत्त महदद्भुतं यदसं(सर्वे)
भ्रमः ॥ स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां
निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलम
कुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम् ॥१८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहि
तायां पञ्चमस्कन्धे जडभरतचरिते नवमोऽध्यायः ॥ ॥९॥

रूपं चक्रं तेन वरायुधेन तैः तैर्भावैः नृसिंहादिरूपैः ... कालत्वादिरूपैर्न कुतश्चिद
पि भयं यस्मिन् ॥ भागवतानां भगवदुपासकानां परमहंसानाम् ॥१८॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पञ्चमस्कं
धे नवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥

दशामेत्य पिता राजा विशिष्टो कांश्चा बहुमन्यते ॥ सङ्गीतो बान्धवैर्नित्यं विजानाशुद्धमानसः ॥ ११ ॥ एवं स जडवत्कारी तन्म
न्नमर्वत्तयोः स्मरन् इति सर्वजनानां सिद्धेः रहूगणकृतं राज्ञा ॥ ४ ॥ रहूगणो नाम सिन्धुसौवीरदेशाधो राजा तत्र नि तास्य
कपिलाश्रमं प्रष्टुं गच्छति स्म तदा यद्वहन्नेतेति ॥ प्रयाति इक्षुमत्या नद्यास्तीरे तेनैव शिविकावाहानां कुलस्य नाथे

श्रीशुक उवाच ॥ अथ सिन्धुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावा
हपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः ॥ स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननाङ्गो गोखरवद्धु
रं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः ॥ प्रसभमतदर्ह उवाह शिविकां स महानुभावः ॥ १ ॥ यदा
हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिविकां रहूगण उ
पधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः ॥ साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति ॥ २ ॥ अथ त
ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं विज्ञापयांबभूवुः ॥ ३ ॥ न वयं नरदेव प्र
मत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः ॥ अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमु
ह वयं पारयाम इति ॥ ४ ॥

न एव गोविन्दवरस्य वचः अत्र वोढुं समर्थ इति धिया पूर्वं ये केचनैव विष्ट्या बलात् गृहीताः ॥ तैः सह प्रसभं बला
द्गृहीतः सन् ॥ अतदर्होऽपि स महानुभावः शिविकामुवाह स्म सः ॥ १ ॥ हिंसापरिहारार्थं इषुमात्रप्रदेशावलोक
नानुपश्चात् यानाति ॥ तस्मात् हेतुभूतायाः पुरुषगतेर्न समाहिता गतिः ॥ न समाहिता एकरूपा न भवति ॥ २ ॥ सोपालम्भमुपा
लम्भसहितं महान्तमादरेण सूचयन्तीयत्वेन तुर्याच्छङ्कितचित्ताः ॥ ३ ॥ भवन्नियमानुपथाः भवदाज्ञानुवर्तिनः न पारयामः
न प्रक्रमः ॥ ४ ॥

मामनादृत्य भर्तुः स्वामिनो मम यथा भवत्या ज्ञायते ज्ञा मसि विचिकित्सां यथा किं देउ पालितार्थमो यथा जनसमृद्ध
स्य प्राप्तिं करोति यथा भवती प्रकृतिं प्रपन्ना भवेत् ॥ ध्रुवमहमनविता नरे देवेष्वपि च विमानो यस्य तं प्रविहन
मगुणात्तेन निरस्यहृतः प्रसेभः स्वगुणो भगवान् प्रियाणि कैतन्न्वाप्य यथेयेन्नम् यद्वक्ष्यशाबाणाः भगवान् प्राणा नि
केतः सर्वेषां भूतानां हृच्छे आत्मा वर्तते स्वयमात्मनुपायेन हादिंतेन आचरणात्स्याचार्यते सत्रापरि चिन्ताम
तिर्यक्षसन्तं स्मयमानः हसन्निति मुखप्रसन्नतिर्योजनस्मितेविगतस्मयः गतगर्वः ॥९॥ तत्र वक्त्रोक्त्या यद्भुक्तं तेन।
प्रतः नचदीर्घमध्यान्नमागतः इति तत्रोत्तरमाह स्वया यद्दुद्दिन मुक्तो मादिनाक्तीति तद्योत्तरं स्फुटेन तत्र एवच।

किमिदं मेरेतं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तं प्राप्तसन मतिं च रसि प्रमत्तत्रस्यचते कारोमि विचिकित्सां
दुपालिाविवजनन्तापायणाप्रकृतिं भवा मनिष्यसि इति ॥८॥ एवं बुद्धं वदमपि भाषमाणो नरदेवाभिम्
नेरजस्मातममानविद्धे नमदेनेतिरस्कृता सा भगवत्प्रियनिकेते धिः तमानि नेसमभगवान् ब्रह्मणो
ब्रह्मभूतः ॥ सर्वस्य हृदात्मा योऽगस्त्यश्चर्याया मतिसूत्रमतिः ॥ स्मयमानः विगतस्मयः इदमाह
९॥ ब्राह्मणाउवाच ॥ तयोर्दितं प्राप्तो मविप्रलब्धं भर्तः स्तेम स्याद्यदि वीरमारः ॥ नत यदि स्यादधिगम्य
मध्यापीवेति राशीन विदां प्रवदः ॥१०॥

प्रविप्रलब्धं विप्रलम्भो न भवति ॥ तदेवाह हे वीर यदि भारो नाम कश्चित्स्यात् ॥ सच भर्तुर्वीढ़ेदं दुस्सस्यात
त ॥ स हि च मे यदि प्रसक्तः स्यात् ॥ न हि तवानीभ स्यातिभारोविप्रलम्भः स्यात् नेवतद् हिभारस्यैवो ज्व्या
निरूपणत्वात् सम्भवन्तत्स्थाभावात् ॥ तथा गन्तुरवि गम्य प्राप्य मध्यावायदि स्यात् ॥ प्रसुप्तिपाठे सालात्पार
मार्थ्यतः तद्वमेयदि स्यादित्याद्धि योऽपि यन्त तयोर्न्ते नातिपीवेतितत्राह चेद तस्य दि पूपनपीडेतिप्रवादोवि
दो विद्युषान्न भवतिकिंतु मूर्खाणामायतो यं प्रवादो रायोभूत संघेन ता मानिदहूष्यपीनेनाहृमिमर्थः ॥१०॥

पतनस्य पचयति॥ स्योऽस्मिति॥ कलिः कलहः अहंकारोऽनाम दस्य देहेऽनामस हतद्भिमानेनजातस्य हि भवतिममबृति रभिमानस्य नमति यद्वा देहे जाते योजातनं स्योवतानिमममततत्र नजातस्य नसं नीति यत्रो जैनी वन्मृता मीति तत्राप्याह जीवन्मृत नत्रु केवलमूमं किंतु विकृतस्य परिणामितोः इ इंयदयस्मानद्धिकृतेप्रतिक्षणमाद्यं नवत्र यद्वजैभतैः पाप्तनमतिवरमीतितत्राह॥ इंवतामपवृतये भावः कृताभियमः॥ देहे गृहे वस्युदेयवन्ध्ये वमवस्थितः स्यादिमर्थः नहि विधिनिषेधयोगः हृतमकर्मतत्रयोरपोन्यकदापनेप्रतितोमवतिवसमवापेदतियान्नः

स्थोऽलंकापंपंथापपत्राधयसुन्नद नद्रपंकलिहिज्ञानवान्॥ निश्चारतिर्द्धस्वरहंमदः प्रवोदेहेनचा तस्यहिमनेमोति॥ ५॥ जीवन्मृतलंक्षिपमेन वानन्नापृनव यहिकृतस्य रहो॥ नसाम्य भावोधवंगुप वतर्केस्यते सोविधिकृतयोगः॥ ६॥ विशेषवृद्धिविवमनाकं पपापामयन्नस्य वद्धारतामपन॥ कर्मस्व सत्रकिंमीपितनमतयापिमानवकवामकेते॥ ७॥ कमनमनूनंव वन्न संख्या गतस्य मेवीरवि किंलिनेन॥ अर्थः कियानभवताशिहितेनसवप्रमन्नस्यचापिष्ठुपेयुः॥ ८॥

यदिनववातलं प्रयोममवनसंस्यात॥ तदासर्वमेनहिपरी तंस्यादिमर्थः॥ ९॥ नतु यावद्राजाहंतावन्नव स्वामी भवामोवेति चेतत्राह॥ विशेषोराजभूत्यादिभेदः नद्धैः विवरमवकापाद्यवहारादलमतपरूपा ममनाकर्द्धदपि॥ अयापितवायमभिमानः यैनहिकिंतेकरवामेति॥ १०॥ यत्तु केप्रमत्तस्यते विकिस्ताक रमिपणासां प्रकृतिभंतिष्यामसङ्गतितत्राह॥ इन्मनादिकर्म मानस्यवकृततः स्वसंस्थावृत्तमावंगतस्यभ वृत्ताकृतेनविकिंसितेनदेहेनसाधितेनवाकियानर्थः मुक्तस्यापीनकृथोयमेभवान॥ यदिपुनरहंनमुक्तः कितप्रमन्नस्यपवतणपिममशासनादिकंपिष्ठेपयाम्यर्थमिमयं॥ तहिंजरस्वभावःशितयापि

अनुवादरूपया परिभाषया भाषितोनंतं प्रसन्नं बुंदमाडपरवतं ॥ अनामुद्दे शात्पूर्वेनिमित्तमविषायस्य आवद्ध फ
लं कर्मतत्पयत्न्हेपांडवेयसम्यक् यास्थद्धात थे वततव निज्ञासायां प्रामोः थिकारोयेन यथादर्शहूर्णमासाथिकृत
सेवगोदोहनेन पशुकामस्याः प्रणयेदिति गुणफलसंबंधेपिअधिकारः एवं सात्विक श्रद्धायामधिकृतस्यैवा

श्रीशुकउवाच ॥ एतावदनुवादपरिभाषया अनुदीर्य सत्त्वनिवरुद्धपशामशीलउपरतानान्यनिमित्त
उपभोगेन कर्माचरितुं यतयन यत् ॥ राजयानमपितथोवाह ॥१५॥ सचापि पांडवेयसिंधुसौवीरपति
स्तत्वजिज्ञासायां सम्यक् श्रद्धयाधिकृताधिकारस्तहृदयग्रंथिविमोचनं द्विजवचआश्रुत्य बहुयो
गग्रंथसंमतं त्वरयावरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन् ॥ विगतनृपदेवस्मय उवाच ॥१६
कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां विभर्षि सूत्रं कतमोवधूतः ॥ कस्यासि कुत्रत्य इहापि क ॥
स्मात् क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः ॥१७॥ नाहं विशंके सुरराजवज्रान्न त्र्यक्षशूल ॥
लान्न यमस्य दंडात् ॥ नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंके भृशं ॥
ब्रह्मकुलावमानात् ॥१८॥ ॥ रामायतस्मै नमः ॥

स्याम अधिकारवश्यत्वर्थः ॥ बहुयोगग्रंथसंमतंद्विजस्यात तद्वचः श्रुत्वा विगतोनृपदेवोधिराज इति गर्वोयस्य
द्विजानां मध्ये कतमः यतः सूत्रमुपवीतं वहसि तन्नावेयादीनां मध्ये कतमोवधूतः ॥ इहापि कस्माद्धेतोः आगमः ॥
नोस्माकं क्षेमाय चेत् आगमः तर्हि शुक्लः कपिलोमुनिर्न भवसि किं इति वितर्कः ॥ १७ ॥ किमनया चिंतया शि
विकानावहतासीति चेत्तत्राह ॥ नाहमिति वित्तपः कुवेरः ॥ १८ ॥ ॥

१८

69

यस्मात्पुंयांशकेन स्मात्कस्त्वमिमादिप्रश्नानात्मनं च ब्रूहि ॥ निगूढं पिहितं ज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन स अपारः अनंतमहि
मा तत्र हेतुः नो मनसापि भेत्तुं न लमं नशक्ताः ॥ किं भेत्तुमितपेतायामाह ॥ नेत्र वांसीति यद्यामन साधुक्ताः सूक्ष्म
दृष्टयोपि भेत्तुं न शक्नुवंतीत्यर्थः ॥१९॥ स्वस्वज्ञानार्थिनां दर्शयति ॥ अहं चेति ॥ इह संसारे यत्तदवराणां ततः किमि
ति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्यावतीर्णो कपिलः ॥२०॥ स एव भगवान्किंस्विदेवं विचरति गुहाविष्टः ॥ कथं विचरती

तद्ब्रूह्यसंगो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ॥ वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमंते मनसापि भेत्तुं ॥१९॥ अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै ॥ प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णं ॥२०॥ स वै भवांल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगो विचरत्यपिस्वित् ॥ योगेश्वराणां गतिमंधबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबंधः ॥२१॥ दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये ॥ यथासतोदानयनाद्यभावात्समूल इष्टो व्यवहारमार्गः ॥२२॥ ॥ रामजी

त यद्यपि तत् ॥२१॥ एवं तत्स्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तोत्तरागाणां दिपतिः ॥ तत्र यदुक्तं मम श्रमो नास्तीति तत्राह दृष्टइ।
ति ॥ आत्मनो मे श्रमो भर्तुः अनुमिमे अनुमाने वैवं भगवान्भारवाहनादिना श्रांतः कर्तृत्वात् यः कर्ता स श्राम्य
ति ॥ यथाहंनु श्रवादिकर्तेति न खिदं व्यवहारमात्रं ॥ ननु सत्यं तदुक्तं व्यवहारतो नं न प्रपासीति तत्राह यथेति
व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः सप्रमाणक एवेष्टः ॥ यथा यथावत असता घटादिना उदकानयनादेरभावा
त् ॥ एवं प्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् ॥ यः पुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्याव

यदुक्तं स्थौल्यादिधर्माः स्थौल्यादयो मे न वस्तुतः सन्तीति || तत्र श्रा पार्थिवत्वे पि सम्भूतत्वे किं न स्यादित्याह || स्थाल्यग्निना ता-
पात्तत्स्थपयसि तत्तीरस्य तापः तत्सन्तापात्तण्डुलानां बहिर्गर्भस्य ततः तद्गर्भस्य च || रंधिः पाकः न चात्र किंचिन्मिथ्या
एवं देहादिभिः सन्निकर्षात्तत्त्वे यात्रत्रि भिन्नासंसृतिः पुरुषस्य भवति || अस्य वः प्राणाः आशयो मनः अनुरोधात्तदु-
पाधिधर्मा उद्भवन्तेः तथाहि निद्राक्षुधादिना देहेन तमेवेन्द्रियाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मनस इत्येवं यथा यथा मूर्च्छ-
युक्तं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव इति तत्राह || शास्तेति || अधुना वेनेपि यदा योऽन्यपतिः सः प्रजानां शास्ता गोप्ता च || यच्चो-
क्तं स्तब्धादेः शिक्षा पिष्टपेषइति || तत्राह || योऽच्युतस्य किंकरः स पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न करोति स्वधर्मेणाच्युतस्य च तामध्यन।

स्थाल्यग्नितापात्पयसोभितापः तत्तापतस्तण्डुलगर्भरंधिः || देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः
पुरुषस्यानुरोधात् || २३ || शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किंकरो वै न पिनष्टि पिष्टं || स्व-
धर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यघौघं || २४ || तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृ-
तसत्तमस्य कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धो यथा तरे सदवध्यानमंहः || २५ || न विक्रिया विश्वसुहृत्सख-
स्य साम्येन वीताभिमतेः तथापि || महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृङ्नंक्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः २६
इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे दशमोऽध्यायः || १० ||

यदा मे पि शास्तरीश्वराज्ञासंपादनेनैव सफलत्वात्तदाह
स्वधर्ममेव यदच्युताराधनं कुर्वन् || यस्मादघौघं जहाति || २४ || यस्मादेवमतस्त्वदुक्तविपरीतं प्रतिभाति तन्न
मातनरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृताः तिरस्कृताः भवादृशाः सत्तमाः येन तस्य मे मैत्रीदृशं स्नेहयुक्तां दृष्टिं
कृषीष्ट करोतु सतामवज्ञारूपं पापं यथा न तरिष्यामि || २५ || ननु ममावज्ञाकृतविकाराभावात् || कुतः पापं तत्रा-
ह || नेति यद्यपि न च विक्रियानास्ति विश्वस्य सुहृत्सखा सो सखा च तस्य अतः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विगताभि-
मानस्य तथापि महतामवमानात्स्वाद् यो विनश्यति अदूरात् || शिवशूलपाणिरिवाति समर्थोपि मर्त्यः || २६

एकादशेऽप्यसंस्पृष्टो रहूगणमहीभृता ॥ इत्यादिश्य स्वरूपज्ञानं समयो गीतिर्निगद्यते ॥ अकोविद इति । अविद्वानपि त्वं
कोविदानां वादा विदवादास्तान्वदसि अथो अतः अस्मान्‌ विदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवसि ॥ कुतः हि यस्मात् यस्मात्‌ स्वामि
भृत्यादिलौकिकव्यवहारं तत्त्वसमर्शेन सह एतं सूरयः तत्त्वविदो येन सहन वदंति ॥ किं तु अविचारसुंदरं वदंति
अतो न समयः वैदिकोऽपि कर्ममयव्यवहारो न समस्यमित्याह ॥ तथैवेति ऊरवो बहवो गार्हस्थ्यसंबंधिनो मेध्या यज्ञाः तेषां वितान

ब्राह्मण उवाच ॥ अकोविदः कोविदवादवादान्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ॥ न सूरयो हि व्यवहार
मेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ॥ १ ॥ तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृम्भितेषु ॥ न वेद
वादेषु हि तत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो नु चकास्ति साधुः ॥ २ ॥ न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वा
चः समासन् ॥ स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

नः विस्तारः तद्विषया या विद्या तया उरु अत्यर्थं विजृंभितेषु तत्त्ववादो न निश्चितं न च कास्ति न प्रकाशते न था
चकास्ति ॥ न हि तत्र किंचिन्न स्यादि ॥ शुद्धो हिंसादिदोषरहितः साधुः रागादिदोषरहितः ॥ प्रायेणेति
ईश्वरार्पितकर्मणां ॥ परमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तं ॥ २ ॥ ननु कृतवेदांतस्या
पि शुद्धसः कर्मसु प्रवृत्तः कथमसमन्वततां तत्राह ॥ नेति साक्षात्‌ तत्त्वग्रहणाय
वरीयस्यो ऽपि वेदांतवाचो ऽपि तस्य न समासन् ॥ न बभूवुः ॥ स्वप्ने यानिरुक्तिः तया स्वप्नदृष्टांतेन दृ
श्यत्वादिहेतुना स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं यस्य न स्यात्‌ ॥ ॥ ॥ ३ ॥ ॐ रामाय श्रीकृष्णाय नमः ॥

एवंप्रपंचस्य समन्तं ॥ ननु केनिरा [illegible] निराकर्म मनस्य अर्थं विभिन्नानामाह यावदिन्द्रादि
नायावन्मनो भिमनो यावद्रजआदिभिर्गुणैरनुरुद्धं वशीकृतं भवति तावत्तन्मनो निरंकुशं सत् पुरुषस्य कुशलं च
र्वा तनोति केः चेतोभिः ज्ञानेन्द्रियैः आकूतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च ॥४॥ ननु स्वयमधर्मवासनाशुभं तु देहान्ते कदेहादि
वैचित्र्यं करोतीत्याह ॥ स इति पुरुस्त्वासात्माशाहविशेषणान्नेनतन्मनस्य स्वरूपं ॥ वासनात्मकाः आत्मा पार्थिवादा
त्मा अतो विषयैरुपरक्तोत्र विद्वः अनोगुणप्रवाहः गुणैरितरस्तनः चालमानः अत एव विकृतः कामादिविका
मवान् षोडशात्मा षोडशकलाः सूभूतेन्द्रियरूपा सत्रुक्तः पृथक् नामभिः सह रूपभेदं देवतिर्यगादिरूपं

यावन्मनो रजसा पूरुषस्य सत्वेन वा तमसा वानुरुद्धं चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरंकुशं कुशलं चेतरं वा ॥५॥
स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा ॥ बिभ्रत्पृथङ्नामभिरूपभेदं अन्तर्बहिष्टं च
पुरैस्तनोति ॥६॥ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति ॥ आलिंग्य मायार
चितांतरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ॥७॥ तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थू
लसूक्ष्मः ॥ तस्मान्मनो लिंगमदो वदंति गुणागुणत्वस्य परावरस्य ॥८॥ ॥

बिभ्रत् ॥ अंतर्बहिष्टुं देहत्वं च पुरैः देवदेहैस्तनुभूतैः तनोति ॥ नामभिरितस्ततत्रफलोपेदीर्घभाव आर्थः
फले च तत्स्वरूपं करोतीत्याह दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं मोहं तीव्रं निवारेकालप्राप्तं फलं सर्वं ततोभिव्यनक्ति स्फुर
जति ॥ ननु जडः कथं सृजति तत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगने कारणमाह मायारचितं अंतरात्मा जीवोपा
धिः उपाधिः उपाधिनामाह ॥ संसृतिचक्रे कूटयतीति कूटं यत्नेन पाययत्या ग्रामकूटक इति ॥७॥ एवमयं म
नोनिर्वचनः संसारोजीवे फलतीत्याह ॥ तावानिति त्रिधा विः प्रकाशमानः सदा ते क्षेत्रज्ञः साक्षी यस्य प्रयोभवति स्थू
लसूक्ष्मः जाग्रत्स्वप्नस्वरूपः मनसः संसारहेतुत्वमुपसंहरतीनतुस्यापि ॥ न देवकारणमित्याह ॥ तस्मादिति त्रिग्
दोमनः ॥ लिंगकारणं गुणात्वगुणानां निमानितत्वप्रगुणात्वं तत्र ह्रिस्तं तदेव परमवरं च तस्य ॥८॥ ॥ ॥

५

73

कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणमवस्थाभेदादित्याह ॥ गुणेति ॥ नैर्गुण्यं निर्गुणं ब्रह्म योः इति कान्त्येन निदृष्टान्ते स्फुटया
तियथेति अनादातश्चेतनये संपदम्बुलं भास्वरसद्रूपं महाभूतान्येव वा ॥ अमात्र अमत्वदाहनी दर्शयति एकादश
हृन्नयं आसनं आकृतयः क्रियाकाराः ॥ पंचधियः ज्ञानाकाराः पंच अभिमानश्चेति ॥ ९ ॥ हे वीर भूम्नः विषयानुवि
षयानेवाह ॥ शब्दादयः पंचज्ञानेंद्रियद्वारा बुद्धिवृत्तीनां विषयाः आकृतिः रूपं अवः प्राणः विसर्गादयः पंचकर्मेंद्रि
यद्वारा कर्माकारवृत्तीनां विषयः रतिः संभोगः अतिर्गतिः ॥ १० ॥ पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह एकाद

गुणानुरक्तं व्यसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् ॥ यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधू
मा भजति ह्यन्यदा स्वं ॥ ८ ॥ पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वं ॥ एकादशासन्मनसो
हि वृत्तयः आकूतयः पंचधियोऽभिमानः ॥ ९ ॥ मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदंति हैकादश वीर
भूमीः ॥ गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः ॥ १० ॥ एकादशं स्वीकरणं ममेति श
य्यामहं द्वादशमेक आहुः ॥ द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः ॥ ११ ॥ ॥ राम

शय्यां स्वीक्रियत इति स्वीकरणं शयमर्थः ॥ शरीरमभिमानस्थानं ज्ञेयं न तु गंधादिवद्विषयः नापि कार्यं न तु वि
सर्गादिवत् ॥ किंतु ममेति भोगायतनत्वेन स्वीयत्वात् तया विषय इति ॥ एके तु विवेकिनामेव पुरं ममत्वाभिमानविष
यः न तु मूढानां अतो मूढदृष्ट्या अहंकारं द्वादशं हृमेतरमाहुः ॥ तस्य च पुरमेव शय्यासंज्ञं द्वादशं विषयमाहुः ॥
नन्वहि जीवोऽहंकारेण शेते यतः प्रतिशयनास्थरूप इति ॥ उच्यते तासां वृत्तीनां अवांतरभेदेनानंत्यमाह ॥ द्रव्याणि
विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः आशयः संस्कारः कर्म च अदृष्टं कालः क्षोभकः नैमित्तभूतैः ॥ ११ ॥ ॥

प्रथमं शतशः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः अन्योन्यमिथः स्युः न च स्वतः किंतु देवज्ञतः परमेश्वरात् ॥ तस्यानंतशक्तित्वात् अनंतः सृष्टिप्रवाहः ॥ यद्वा तासां मिथ्यात्वमभिनयोच्यते कोटिशो भवंति तस्मात् तेन ज्ञानत एव स्युः ॥ नन्वनेन देवस्य कालभेदेन न मिथ्यो न च स्वतः इति यद्वा ते न ते जीवस्य स्या न स्युः तस्याविकारित्वात् न मिथ्यो न तेन वा अयापत्तेः न स्वतः आत्मा आश्रय पत्तेः अयोमिथ्या स्मृता एवेति ॥ २ ॥ तदेवं स्थलो कन्ययोगादुणा कर्मत्रिकं देहमनोवृत्तीः आयत इति यदुक्तं तत्प्रपंचेन प्रतिपादनतंअयत इति तदेव तत्त्वमाह ॥ देवज्ञ इति जीवस्य जीवोपाधेः ॥ अविशुद्धकर्तुर्मनसः नित्याः प्रवाहरूपेण विच्छिन्नाः अपन्नस्य योगाविभूतिः पश्यति क्वापि सुषुप्तौ तिरोभूताः पश्यति अत एव स्या अवयसाक्षी देवज्ञ आत्मतत्त्वमिमं

सहस्रशः शतशः कोटिशश्च ते ते न जाता न मिथ्यो न स्वतः स्युः ॥ ९ ॥ देवज्ञ एतां मनसो विभूतीः जीवस्य माया रचितस्य नित्याः ॥ आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥ ९ ॥ देवज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः ॥ १० ॥ यथानिलस्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत ॥ एवं परो भगवान्वासुदेवः देवज्ञ आत्मेद मनुप्रविष्टः ॥ ११ ॥

त्यर्थः ॥ ९ ॥ देवज्ञो हि द्विविधः त्वं पदार्थो जीवः तत्पदार्थ ईश्वरः च तत्र जीवो निरूपितः ॥ इदानीं तस्मादप्यमीश्वरं निरूपयति देवज्ञ आत्मा व्यापी पुराणो जगत्कारणभूतः ॥ पुरुषः पूर्णः साक्षाद् परोक्षः स च स्वयंज्योतिः न तु ज्ञानस्य विषयत्वेन आश्रयत्वेन वा परोक्षः ॥ अजो जन्मादिशून्यः परेषां ब्रह्मादीनामपीशः ॥ नारं जीवसमूहः स अयनं यस्य नियंता भगवान् ऐश्वर्यादि षड्गुणवान् वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः ॥ स्वाधीनया मायया आत्मनि जीवे अवधीयमानः ॥ अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तृ विपर्ययोगः ॥ तन्नियंतृत्वेन वर्तमान इत्यर्थः ॥ १० ॥ एतत्सदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेणाई शेत ॥ नियमयति इदं विश्वम् ॥ ११ ॥

तदेवमात्मनः शुद्धत्वं संसारस्य च मिथ्यात्वं प्रदर्श्येदानीं तन्निवृत्तिमाह॥ तनुभृत् देही वयुनोदयेन ज्ञानोदयेन मायां
वन्मायां विधूय॥ तत्त्वं न वेद तावदिह तनुभृद्भ्रमति॥१५॥ यावच्च विषयानुरक्तं मन एवानर्थहेतुरिति न वेद तावत्
देहाभावात् भ्रमत्येवेत्याह॥ न यावदिति॥ आत्मनो लिंगमुपाधिभूतं मनः संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावच्च वेद तावत्

नयावदेतां तनुभृन्नरेंद्र विधूय मायां वयुनोदयेन॥ विमुक्तसंगो जितषट्सपत्नो वेदा
त्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत्॥१५॥ नयावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य॥ य
च्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधं ममतां विधत्ते॥१६॥ भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्य
मुपेक्षयाध्येधितम् हरिमर्भवीर्य मप्रमत्तः॥ गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो ज
हि व्यलीकं स्वयमात्ममोषं॥१७॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे पंचमस्कंधे ब्राह्मणरहूगणसं
वादे एकादशोऽध्यायः
॥११॥

भ्रमतीत्यनुषंगः॥ तापावपनत्वे हेतुः यन्मनः शोकाद्यनुबंधं च विधत्ते॥१६॥ तस्माद्भ्रातृव्यं शत्रुं अदभ्र
वीर्यं महाप्रभावं उपेक्षया अध्येधितं संवर्धितं स्वयं व्यलीकं मिथ्याभूतं तथाप्यात्मानं मुष्णातीति॥ तथापि ते गुरुर्देव
हरिस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः सन् जहि जानीय॥१७॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पं
चमस्कंधे एकादशोऽध्यायः॥११॥

ह्रादशेपुनर्वा दृष्टस्ते देहे न मह्यं मृता॥ सर्वो गोपसर्वसंदेहन यानुदृदितीयति॥ ज्ञात्वा गोपीश्वरः तस्यैव लोकसंरक्षणा
र्थविग्रहाय स्वस्वरूपेण परमानंदरूपकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन अवधूतयोगेश्वरद्विजबंधोर्लिंगेन वेषेणानि
गूढ आत्मभवो येन तस्मै नमः॥ विशेषतः प्रहृष्टं तद्दाक्षमाभिनंदति॥ स्वरूप तुमयो गोपः तेनात्मस्य यथा मत्स्वात्मसुखगदमो
समर्थं तथा वनिदाशेनदस्य स्वसंततस्माहिमोभ्रंशीन लस्वदकंवा तथा हेयस्मर॥ ऊर्ध्वं तेदेहे योमानस्थहंकारः॥ स

ब्रह्मा गणेश उवाच॥ नमो नमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय॥ नमोवधूतद्विजबंधुलिंग
निगूढनित्यात्मसुखाय तस्मै॥१॥ जनता मयायात्तस्य यथा यदेस्त्रिदा स्वदृश्यस्य यथाहि मोक्षः॥ ऊर्ध्वं देहस्मा
नाद्रि विदग्ध देहेः भ्रस्यन्ववक्तं सूतमोषर्थं मे॥२॥ तस्मादहं वंतमम संशयार्थं प्रदानि पश्चादयुना स्वा
बोधं अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमारव्याहि कौतूहलचेतसो मे॥३॥ यदाह योगेश्वरदृश्यमानं।
क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम्॥ न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय भवान् मुष्मिन् भ्रमते मनो मे॥४॥ ॥

यवाहिः तेनविशेषेण दृश्यस्य छिविविकल्पतत्त्वात्यस्य तस्य मेतवेदं वचः॥ अमृततत्त्वमोषर्थं॥१॥ मम संस
शय विषयमर्थं प्रश्नात्प्रस्तौमि॥ अधुना तावत्तडन्वेव च॥ अध्यात्मयोगेन ग्रथितं तु बोधं सद्बोधं यथा भवमेवमा
रव्याहि॥ कौतूहलयुक्तचेतोय स्यमम॥२॥ त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं मिस्यादिना भावरूपना दिक्रियाचतत्फलं
च अमादिप्रमस्ता दिभिः दृश्यमानं सतु॥ अवाधितमपि व्यवहारमात्रमूलं॥ यद्वा सतः॥ अवाधितस्य व्यवहारस्य
मूलं कारणमपि न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय तस्मादिति भवानस्य दाह॥ अमुष्मिन् अर्थे मम मनो भ्रमति॥४॥ ॥

७७

श्री भा पं टी ४२

अबाधितत्वमसिद्धमित्याह ॥ हे पार्थिववयः पार्थिवो विकारः सर्व एकस्य हेतोः कस्माच्चित्कारणान्पृथिव्यां चलन्नयं भारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः ॥ यस्तु न चलति स पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः ॥ तस्य जडत्वान्न भारः श्रमश्च ॥ किंच भवेदेवं यदि श्रमस्याश्रयो निरूप्येत न त्वेतदस्ति ॥ अवयवव्यतिरेकेणाश्रमास्पदस्यावयविनो निरूपणादित्याशयेनाह ॥ तस्यापि हि पृथिवीविकारस्यापि चांघ्र्योरथि उपर्युपरि गुल्फादयः क्रमशः स्कलोपनार्थः ॥ ५ ॥ शिविकायामप्यवयवी नास्ति त्वयापि नास्तीत्याह सौवीरराजेत्यपदेशेन नाममात्रेण यस्य स पार्थिवो विकारश्चास्ते ॥ राजेति

ब्राह्मण उवाच ॥ अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः ॥ तस्यापि चांघ्र्योरथ गुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥ अंसेथ दार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ॥ यस्मिन्भवानूढनिजाभिमानो राजास्मि सिन्धुष्विति दुर्मदांधः ॥ ६ ॥ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्या विगृह्णन्निरनुग्रहोसि ॥ जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ॥ ७ ॥ यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यं ॥ तन्नामतोन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रियया

संधिरार्षः यस्मिन्भवानूढनिजाभिमानः ॥ सिंधुषु राजास्मीति दुर्मदेनांधः सन् ॥ ६ ॥ शोच्यानविष्ट्या निगृह्णन्निति कृपो वर्तसे ॥ अतोभिष्टेर्वष्ट्या भासीति स्वान्तस्मानो न महतां सभासु न शोभसे ॥ यतो धृष्टः ॥ ७ ॥ नचोन्नत्वेन रावयवभावः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदिति वाच्यं तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह ॥ यदेति निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विदाम विद्मः ॥ तत्तदा क्षितेरप्यस्य विकारस्याभावात् ॥ नाममात्रादन्यत्तु व्यवहारस्य मूलं कारणं ॥ अर्थक्रियया सदित्यर्थः ॥

सं निरूप्यतां नयाधक्रीः बाधितं मांविकारो नाम जीवमस्थित कैचि
यमत्रमिति ८ ॥

४२

नहि द्वितेः सम्पत्तास्यात् ॥ तत्राह एवं दृष्टेति शास्त्रप्रपाठितं तत्र अर्थवित्तेव निरूपं दृष्टान्तं तिशान्तं स्पष्टं तं यस्मिन्‌ तदपि। सिध्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः ॥ कुतः असत्त्वस्य तत्त्वप्रपरमाणुदृष्टान्ततया तत्र भूतेषु वियोगात्मकत्वात् ॥ अतः परमाणुव्यतिरेकेणाद्वितीयं तत्त्वमित्यर्थः ॥ परमाणवस्तु हि सन्त्याः स्युः तत्राह तेषामनुमाकार्यानुपपत्त्यादिभिः कल्पिताः कल्पनावीजमाह ॥ येषां समूहेन विशेषः कृतः तेषां समूहः पृथिव्यादि आलम्बनमित्यर्थः ॥ अवयविनोऽविरक्तत्वात् समूहग्रहणं न यापि सन्त्याः स्युः तत्र विषयाप्रपंचस्य भावत्वाया विलसितत्वात् अज्ञानेन कल्पिताः ॥ ९ ॥ एवमनन्तदपि कृष्ट

एवं निरुक्तं तिति प्राह तन्त्रं असविद्यानां परमाणवो ये ॥ अविद्ययासन्तः कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥ एवं कृशं स्थूलमणु बृहद्यद् सच्च जीवमजीवमन्यत् ॥ द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्ना जयावैहि कृतं द्वितीयम् ॥ १० ॥ ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्ववहिर्ब्रह्मसत्यं प्रत्यक्प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥

शालादिधर्मकं तु ह्याप्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्नाउपलक्षितया जयासा यया कृतमवैहि ॥ तत्र कृशं कृस्वं स्थूलं तत्स्वतियोगि ॥ अणुर्ह्रस्वं हतोपग्रहगुणादानात् असत्कार्यसत्कारणां जीवचैतन्यम् अजीवं जडं ॥ १० ॥ नहि किं सत्यं तेदाह ॥ ज्ञानं सर्वस्यावभासकं सत्यं व्यावर्तयति परमार्थं हृतिज्ञानव्यवच्छेदार्थानिषद्धविशेषणानि विशुद्धं तत्त्वाविषयकं एकं तत्त्वरहितं नानात्वरूपं अनन्तरं त्ववहिः ॥ बाह्याभ्यन्तरशून्यं ततश्च विपरीतं ब्रह्म परिपूर्णं ॥ तत्र परिच्छिन्नं प्रत्यक् तत्तु विषयाकारं प्रशान्तं निर्विकारं प्रशान्तं निर्विकारं न देवं स्वतुप ज्ञानं सत्यमित्युक्तं कीदृशं तत्प्रयोदिशहृद्गुणात्वेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य ॥ यच्च ज्ञानं वासुदेवं वदन्ति ॥ ११ ॥ ॥

श्री भाग पं टी ३८

एतत्स्पष्टयति ‖ महत्सेवां विना न भवतीत्याह ‖ हे रहूगण एतत्तत्त्वज्ञानं तपसा पुरुषो न याति इज्यया वैदिककर्मणा निर्वपणात् ‖ अन्नादिसंविभागेन गृहाद्दानात् त्रिभिन्न परोपकारेण छन्दसा वेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभिरुपासितैः ‖१२‖ अहन्त्वमवयातमाप्नुयायतामाह ‖ यत्र येषु महत्सु ग्राम्यकथानां विघातो यस्मात् ‖१३‖ विषयसंगात्त्यागभ्रंश क इति वदन् ‖ कस्त्वं निगूढश्चरसीति प्रश्नस्योत्तरमाह ‖ अहमिति द्वाभ्यां विमुक्तौ दृष्टश्रुताभ्यां संगनिमित्तौ बं

रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ‖ न च्छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम् ‖१२‖ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः ‖ निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ‖१३‖ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबन्धः ‖ आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसंगाद्धतार्थः ‖१४‖ सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ‖ अथो अहं जनसंगादसंगो विशंकमानोऽविवृतश्चरामि ‖१५‖ तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः ‖ हरिं तदीहाकथनश्रुतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ‖१६‖ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ‖१२‖

यो येन हतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य ‖१४‖ श्रीकृष्णार्चनं प्रभवमप्युद्भवतीत्याह ‖ सेति जनसंगात् विशंकमानः अविवृतः अप्रकटः ‖१५‖ असंगैर्महद्भिर्यः सुसंगस्तेन जातं ज्ञानमेवासिः तेन मोहः सन्नध्वनः संसारमार्गस्य प्राप्तिपारयते श्रेष्ठं पारं हरिं याति ‖ यद्वा पारमतिक्रम्य हरिं याति ‖ अतिरतिक्रमणेऽव्ययत्वात् कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया तत्स्वरूपे हरेरीहा लीलाकथनश्रुतिभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः ‖१६‖ इति श्रीभागवतार्थदीपिकायां पंचमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः

श्री ... ३८

80

त्रयोदशविरक्ता यद्दृष्टान्तत्वनिरूपणं ॥ इति देशव्याख्यानाय भवाटव्युपवर्ण्यते ॥ अत्र भवः पारभूमिसम्बन्धेन मेवाधानेन प्रसिद्ध
मार्गदृष्टेयाणां वेशपायप्रयेचयति ॥ उत्तरमध्येद्रव्यते श्रष्ठनिष्प्रवृत्तिमार्गोविज्ञस्तस्मः ॥ तस्मै दिव्यमक्तानि कर्माणि कार्यते।
मायप्रयुत्तीतितथासएवप्रसिद्धः ॥ सार्थेत्रिजीवसमूहः स्वर्णपिडः सरवार्थः सन् ॥ यथावणिक् सार्थो यजिवाप्युग
छत्रटवीयातितद्भुत ॥ अत्र साध्यायस्य व्याख्यानमनुपतउत्तरायाथावोत्ति ॥ तथापि सत्स्वप्रतिपन्नेयं किंचिद्व्याख्यायते॥
यस्मात् भवाटव्यां इमेरिद्रियनामानः षट् दस्यवः चौराः जत्मिनो नायकः मार्गस्थितं द्विपस्य तं सार्थं विलंपंति तस्य

ब्राह्मण उवाच ॥ दुरत्ययेध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमःसत्वविभक्तकर्मदृक् ॥ स एष सार्थोऽर्थपरः प
रिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति ॥ १ ॥ यस्यामिमे षण्णरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति कुनायकं बलात्
गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः ॥ २ ॥ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे
कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः ॥ क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहं ॥ ३ ॥

धर्मं यत्नमुसंनीयमर्थः ॥ गोमायवः सृगालतत्स्थानापन्नादयः त्वं मे भर्तापि तेमेवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सार्थे
स्थितं हरंति ॥ २ ॥ वीरुधो लतास्तृणानि गुल्मानि चलता दिजालानि प्रभृतेर्वेनेगह्व
रे ...प्रवेशस्ते चेकगोरैः नीवैर्दंशोर्मक्षिकाविशेषैः ॥ मशकैश्च यथा कश्चित्दुपद्रुतो भवति ॥ एवं कामयमानिद्वि
गीद्दुरेय्यहाश्रमेव वर्तमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीमर्थः ॥ गंधर्वपुरवदचचटमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवे
दमितिप्रपश्यति क्वचित्क्वापि आशुरयं अतिवेगं उल्मुकाकारो ग्रहः पिशाचः तं तल्सस्वर्णमुपादेयत्वेन पश्यती

81

श्री॰
भाष॰
टी॰
४५

निवासादिष्वात्मा स्वभावो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य सः ॥ ततस्ततो यावती स्वभयत्र नावानेवार्यः ॥ वासाचक्रुद्धातः तस्याशुषि
तः पंभ्रः तेन भूस्त्रा दिशः रजस्वले रजोव्याप्ते स्वदिशणीयस्य स यथा न जानाति ॥ तथा वासेव भ्रमं तोयास्त्रीत स्याशुद्ध
तैरागादिभिः अप्रकाशमाना दिक्छेदे वृताः कर्मसाक्षीभूतान् जानातीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अष्टप्रयाना किलीनो भृंगादिका
संज्ञानां कीटविशेषाणां स्वनैः कर्णयोः शूलो यथा यस्य उलूकानां हूका स्तेषां वाविभर्व्यथितो नवाल्पमनो यस्य
अत्रे च पते तमप्रियवक्तारो किलीनलाः ॥ अप्रस्व समप्रियवक्तारो यो घूकवल्लाः येषां छाया पिपासहेतः ते अप्र

निवासतोयदविगाल्मवद्धिस्ततस्ततो यावति भोस्त्रटवां ॥ कश्चिच्च वात्योत्थितपांसुभूस्तादिषु न ज्ञाना
ति रजस्वलाक्षः ॥ ४ ॥ अत्र ष्टपकिलीस्वनकर्णशूलउलूकवाभिर्व्यथितांतरात्मा ॥ अष्टपदहृतान् स्व
यते न्वयार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ॥ ५ ॥ क्वचिद्धितोयः सविनोभियाति परस्परं चाल
घते निरंधः ॥ आसा यदावं क्वचिदग्नितमो निर्विद्यते क्वचयक्षैर्हृतास्रः ॥ ६ ॥ ॥ श्री रामायनमः ॥

एषां हृतांतं न्नूलाल धार्मिकान् सेवते मरीचितोयानीति भिः ॥ फलत्वे न विज्ञाता न पि विषयान् ॥ ५ ॥ विनोयास्व
स विक्षपाति तस्य गात्रभंगात् मयोद्भः स्वं भवति न चोदकलाभः ॥ न द्वंदिह च परत्र वद्धः स्वसान् ॥ पाषण्डानभि
याति आलघते दायादादिभ्यो अन्नादिवांछति ॥ उभयत्रापि मुस एवार्थः ॥ दावाग्निवत्संतद्धः स्वदेशं स्त्रस्य श्लोका
ग्निना तमो निर्विद्यते विषीदति तत्र चयत्रा नसतले राजभिर्हृत अत्र स्वदेशस्यचनेयस्य स निर्विद्यते ॥ ६ ॥ ॥ ॥

राम
४५

82

अमेध्यमूत्रपूरैर्जीवन्नस्वं चित्तं यस्य निर्विण्णं चेतो यस्य कश्मलं सः कौ गांधर्वपुरमिव मनोरथोपगतपित्तस्रुताद्दि समाज्यप्रविष्टः
सन् ॥ ७ ॥ कंटकादिविद्धो ज्वलितविविद्धे रश्मिभूतः ॥ नगातस्य मुहूर्तं आरोढुं कतमिच्छुर्विमना इवास्ते पदे पदे नगेन तु
णाश्रयितरेणावह्निनाजावरेण ॥ ८ ॥ अजगराहिनानिद्रादूयमानो मिलितो नवेत्ति किंचिदपि विमूढः ॥ श्वावदंदशूकैर्हिं
स्रैर्दुर्जने दष्टः पीडितः अंधो लग्नविवेकः ॥ अंधकूपे मोहे पतितः तमिस्रे कुत्र शयने लीयते ॥ ९ ॥ क्षुद्ररसान् वप

पूरैः सततस्य कुचनिर्विण्णचेताः शोचन् विमुह्यन्नुपयाति कश्मलं ॥ क्वचिच्च गांधर्वपुरे प्रविष्टः प्रमोदते
निर्वृतवन्मुहूर्तं ॥ ७ ॥ चलन् क्वचित्कंटकशर्कराङ्घ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमना इवास्ते ॥ पदे पदेऽभ्यंतरवह्नि
नार्दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥ ८ ॥ क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किंचिद्विपिनेऽप
विद्धः दष्टः स्म शेते क्व च दंदशूकैरंधोंऽधकूपे पतितस्तमिस्रे ॥ ९ ॥ कर्हिस्म चित्क्षुद्ररसान् विचिन्वं
स्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः ॥ तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो बलाद्विलुंपंत्यथ तं ततोऽन्ये ॥ १० ॥ क्व
चिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते ॥ क्वचिन्मिथो विपणन् यच्च किंचिद्विद्वेषमृच्छ
त्युत वित्तशाठ्यात् ॥ ११ ॥

न् योषादीन् विचिन्वन् गवेषयन् तन्मक्षिकाभिर्योषादिस्वामिभिर्विमानः अवज्ञातः ताडितः सन् व्यथितो भव
ति ॥ यदि कथंचित्ततोऽतिक्लेशेन प्रतिलब्धमानः प्राप्तयोषादिर्भवति ॥ तदा बलादन्ये पशुहरंति तान्यप्यभियुंक्तेन
तोऽपि तदाप्यन्ये हरंति ॥ १० ॥ यत्किंचिदल्पमपि मिथो व्यवहरन् ॥ क्रयादिना गृह्णन् चित्तशाठ्यात् ॥ धनवं
चनात् ॥ ११ ॥ ॥ राम

श्री भाग टी. ५०

शय्यादिहीनः आसने क्वचिन्न्यासनं कंबलादि स्वीयते चेति स्थानं गृहं विहरं समनेनेति विहारो यानादि॥ याचमानोपि यदा
परस्मादप्राप्तकामः तदा परकीयं वस्तु निरीक्ष्य रभिलाषो यस्य सो वमानं प्राप्नोति॥३॥ एवमन्योन्यं विनयति संगो गा।
यत्र विविमयेन विहृह्यो वैराद्रवयोः यस्मत् तयाविवयोपि परस्परं विवहन्तु विवाहादिसंबंधं कुर्वन्तु अरुभिः कृच्छ्रैः श्रमैः।
चित्तबाधैः उपसर्गैश्च द्वेषादिभिर्विपन्नः सन्नप्रायो भवति॥४॥ उत्तमपथमध्यमेनोदर्शयति तानन्नान् विपन्नान्स्तान्

क्वचित्क्वचित्त्यागधनस्तु तस्मिन्न् शय्यासनस्थानविहारहीनः॥ याचन्परादप्रतिलब्धकामः पारक्यदृष्टि-
र्लभतेवमानं॥२॥ अन्योन्यवित्तव्यतिसंगवृद्धवैरानुबंधो विहरन्मिथस्त्व॥ अथ संशुभ्रिद्भुरुकृच्छ्रवित्त-
बाधोपसर्गैर्विहरंन् विपन्नः॥३॥ तांस्तान् विपन्नान्स हितत्र तत्र विहाय जातं परिगृह्य सार्थः॥ आवर्ततेयापि
न कश्चिदत्र वीराध्वनः पारमुपैति योगी॥४॥ मनस्विनो निर्जितदिग्गजेन्द्रा ममेतिसर्वे भुवि बद्धवैराः॥ मृ-
धे शयीरन्न तु तद्व्रजंति यत्संन्यस्तदंडो गतवैरोभियाति॥५॥ ॥ श्रीरामायरामायचंद्रायनमः॥ ॥

न् विहाय जातं जातं परिगृह्य विहरन् यतः यतः प्रस्थितः तं प्रतिनावर्तते॥ हे वीर अध्वनः पारं यो योगः तं च नो यै।
ति अत्र सार्थ कश्चिदतिसमर्थोपि॥४॥ तदेवाह॥ मनस्विनः शूराः निर्जिता दिग्गजेंद्राः यैः॥ ममेयं भूमिर्ममेय।
मितिभुवि निमित्तभूतायां बद्धवैरैः॥ यस्तदंडः संन्यासी यद्विलोः पदमभियाति तन्न व्रजंति॥५॥ राम
राम॥ राम राम

84

सिंहावलोकनेन पुनर्व्यावृत्य वीक्ष्य सेवां उद्वर्तयति ॥ प्रमज्ञाति आस किं करोति कीदृशाः लतानां पुञ्जाः शाखास्तनुत्सङ्गमा।
वायेस्त्रीणां पुञ्जाः ॥ तदाश्रयः सन्ततदाश्रया आश्रयकपदा आसन्दावनराः कलया पिशुना योषिज्ज्ञाः पतिताः तन्मध्ये स्त्रीसं
गप्रसक्तेषु पयस्येषु स्पृहायस्पताः तद्दृष्टो भूत्वा हरित्वके सिंहासस्पृहः ॥ तत्तुल्या कालचक्रनिमित्ताज्ञामसरणादेः त्रस
नूतनत्यविहाराय कश्चित्प्रलोभितो वक्रादिव हृदयकैः कहे: कुलै आयाधाडेः सह सरलंकरोति तेषु प्रविशति ॥१९॥ तै
र्विचितः तत्र फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां आत्मरूपाणां जलेषु नः प्रविशत् ॥ तेषां शीलं आयश्चित्त पूर्वक पुनरूपनयन्तो

दे४

प्रमज्ञाति कापिलना पुञ्जाश्रया तदाश्रयाश्रयकपदद्विजस्पृहः ॥ क्वचित्कदा विद्रुविचक्रतः त्रसत्रसखं
विधत्ते वककंकशृङ्गेः ॥१९॥ तैर्विचितो हंसकुलं समाविशत् आरोप्य तच्छीलस्पृपेति वानरान् ॥ तज्जाति
रासेनस्य निर्हितेन्द्रियः परस्परो द्वीतरणविस्मृतावधिः ॥७॥ द्रुमेषु वेस्पन्द्य तदारव त्सलोप्य वायदीनो
विवशाः स्ववंचयने ॥ क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदपितनृवल्लीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः ॥८॥ अतः कथं
चित्तविस्मृकआपदः पुनश्च सार्थं प्रविशत्यविंदम ॥९॥ अथ त्वत्र ... नजयानिवृशितो भ्रमन्जनोयापि नवे

दकश्चन ॥ रहगण त्वमपि ह्य ध्वनो स्य २० संन्यस्तदंडः कृतभूतमैत्रः ॥ असज्जितात्मा हरि
सेवया शितं ज्ञानासिमादाय तरातिपारं २ः

यावारंभ्रं रोवयत ॥ अप्रिय पशुपेनुवानर तुल्यान् प्रमादाचारान् स्पृहप्राप्या उपैति ॥ तज्जातिरासेनु वानर जातिक्रीडया
मिथुनीभूय परस्परमुखोद्दीक्षणेन विस्मृतजीवितावधिर्येन ॥७॥ द्रुमवत्केवलदृष्टार्थसुखेषु गृहेषु वायदीनो हि
स्वरतु... याक्रयणाः एवं स्वयं दंधनं प्राप्तं तस्मिन् विवशाः परिहर्तमशक्नुवः ॥ पाठांतरे भुवने संसारे चरत्रिमर्थः
गिरिकंदरवदतिभयानके रोगादिरूः रवे पतन् ॥ कंदरस्य गजतुल्यान् मृत्योर्भीतः सन् ॥ वल्लीतुल्यं प्राचीनं कर्मविस्थि
तो बलं प्रभवति ॥८॥ सार्थं प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते ॥९॥ त्वमप्यद्यतिनिवसितदंडसंगः ॥ अतो

साधवः पारमहिं सरक्ता भक्तिं तात्वा विषये स्पृहसिति वेशिनाचित्रः सततदीत
सेवया शितं नो दीश्चित ॥२०॥

85

अखिलजन्मसु शोभनं त्वज्जन्मैव परं श्रेष्ठं येभ्यो देवादिजन्मभ्यः॥ तैरपि किं अमुष्मिन् स्वर्गेपि जन्मभिः किं न किंचित्।
यत् येषु जन्मसु यत्र स्वर्गादिवो महात्मनां समागमः प्रचुरो भवति हृषीकेशस्य यशसा कृतः॥ शोधित आत्मा बुद्धिर्येषां
संततमुपासितः त्वत्पदाब्जरेणुभिर्हतमंहो यस्य तथाऽधोक्षजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं॥ यस्य तव मुहूर्तमात्र।

श्रीराजोवाच॥ अहो नु जन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिः त्वपरैरप्यमुष्मि
न्॥ न यद्धृषीकेशयशःकृतात्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः॥२१॥ न
ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसो भक्तिरधोक्षजेऽमला॥ मौहूर्तिकाद्य
स्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलोपहतो विवेकः॥२२॥ नमो महद्भ्यो
स्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम आवटुभ्यः॥ ये
ब्राह्मणा गामवधूतलिंगाश्चरंति तेभ्यः॥
शिवमस्तु राज्ञाम्॥२३॥

भवात्समागममात्रादपि दुस्तर्कैस्तद्वद्धमूलोपि मम अयं विवेको नष्टः॥२२॥ ब्रह्मविदः केन रूपेण विचरंतीत्य
ज्ञानात्सर्वत्र समस्पतिं नमस्यति॥ ये वटवो क्रीडारतन्वादय अवधूतयौवे यास्तान् अभिव्याप्य सर्वेभ्यो नम
इत्यर्थः॥ स्वदृष्टांतेन राज्ञां महदवज्ञां संभाव्याह राज्ञां शिवमस्त्विति॥
ति॥२३॥ रामायनमः॥

उन्नरामातायसहेउन्नरामातः विराणायतः अवमंतर्यपिपरमकरुणाकरत्वेनसिंधुपतयेआत्मतत्त्वमुपदिश्य
निभृतात्मःशांतःकरणानान्नूसयोयस्मिन्नसआशयोयस्य ॥२४॥ सजनाहतस्मादवधानपरमात्मसतत्त्वयेनत
याभूतःसन्नदानीमेवदेहेआत्ममतिंचविससर्ज ॥ हेन्नृपभवावदाश्रितोभरतःनदाश्रितोब्रह्मणोयःतस्य

श्रीशुकोवाच ॥ इमेवमुत्तरामातःसवैब्रह्मर्षिसुतःसिंधुपतयेआत्मतत्त्वंविगणयतःपरानुभावःपर
मकारुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरुणमभिवंदितचरणआपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्या
शयोधरणिमिमांविचचार ॥२४॥ सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्वआत्मन्यविद्याध्या
रोपितांदेहात्ममतिंविससर्ज ॥ एवंहिनृपभगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥२५॥ राजोवाच ॥ योहवा
वाइहबहुविदामहाभागवतत्वयाभिहितःपारोक्ष्येणवत्ससाजीवलोकभवाध्वासआर्यमनी
षिकयाकल्पितविषयोनांजसाव्युत्पन्नलोकसमधिगमः अथतदेवैतदुरवगमंसमवेतानुकल्पे
ननिर्दिश्यतामिति ॥२६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेत्रयोदशोध्यायः ॥१३॥

नुभावः सयोदेहाहंकारत्यागः ॥२५॥ पारोक्ष्येणवणिक्सार्थरूपकेण ॥ आर्याणांविवेकिनांमनीषयेव
दस्युस्थानीयानीन्द्रियाणिगोमायुस्थानीयासपत्न्यादीनीत्येवंकल्पितविषयः ॥ अव्युत्पन्नस्यतुलोकस्यजनस्य
सम्यक्अधिगमोनभवति ॥ अथातःतदेतदेवभवाध्वरूपंसमवेतानुकूलेनप्रस्तुतेनतत्त्वदत्तरूपार्थायकल्पनेन

५८ [illegible] ॥५॥

87

श्री· भा·पं· टी· ५२

चतुर्दशो भवारण्यरूपकव्याकृतिः कृता ॥ प्रस्तुतेन तस्य यो मातुमशक्यार्थकल्पना ॥ यः परोक्षतयाऽस्पष्टः श्रीशु-
कोवाच ॥ स होति सूत्रोक्तिः उपसंहृत्य यज्ञयानिवेदितं इति ॥ यत्र के ॥ तद्देवेति देशान्तरप्रकारकथनेन प्रपंचयति
यत्र प्रसिद्धो जीवलोकः ॥ अयं विलोमायया ॥ अस्मिन्नध्वन्यापतितो भवाटवीं गतः सन् हरिगुरुस्मरणोऽप्यवर-
णारविंदयोर्मधुकराः सेवकाः तेषामनुपदवीं तैरनुष्ठितं भक्तिमार्गं प्रायः पिनावरुंधेन संप्राप्नोतीत्यन्वयः मा-
यायाः स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह ॥ देहात्ममानिनां सत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभ-

शुकोवाच ॥ यएषदेहात्ममानिनां सत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितवि-
विधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्वव-
दसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽयं यथा वणिक्सार्थोऽ-
र्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलब-
हुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे ॥ यस्यामुहवाएतेष-
डिंद्रियनामानः कर्मणा दस्यव एवते ॥ २ ॥

त्मानियाः कुशलाकुशलविमिश्रकर्माणि तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगादिर्योनादिः
संसारः तदनुभवस्य द्वारभूतेन तस्मिन्संसारकूपे दुर्गमार्गवद्सुगमेऽध्वन्यापतितः यथा वणिजां सार्थः समूहः अ-
र्थार्जनपरः स्वदेहनिष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवो यस्य विफलाश्च बहुप्रतियोगाः बहुविघ्नाश्च ई-
हाश्चेष्टा यस्य सः ॥ तस्यां संसाराटव्यां ये तापाः ॥ तेषामुपशमनी नाशनी ॥ १ ॥ यस्यामित्यादि व्याचष्टे यस्यां भवाटव्यां

५
५२

श्री॰
भाग॰
टी॰
५३

देहशमशकतत्सैरयसदैनीवैः अलभादिभिरुपद्रूयमानः पीड्यमानो बहिःप्राणाश्चितं यस्य तथाविधोऽप्यस्मिन्नध्वनि परिभ्रमन् अविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गंधर्वपुरवत्तुल्यमपि दृश्यमानेन नरलोकं सत्यमिति मानमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ॥५॥ अपश्यतीति प्रश्नोक्तं सूचितमर्थं निदर्शयति ॥ तत्र गंधर्वपुरीकृविहात तोयादकं स्वरात्तत्राजु लंतनुलान विषयानुपधावतीति ॥७॥ कचित् कचित्राश्चरयोल्मकग्रहामि येन ग्राचष्टे॥ कचिद्भाशोषाणां दोषा

मर्न २

तत्र वातो देहशमशकसमापसदैर्मर्त्यजैःगुलमशकं तत्र तस्करमूषकादिभिरुपद्रूयमानं बहिःप्राणाः कचित् परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थं नरलोकं गंधर्वनगरमुपपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ॥५॥ कचिदातपोदकनिभान् विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ॥६॥ कचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सयाग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचे ॥७॥ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति ॥९॥ ॥ राम

णांस्यानं भुवी षविशेषं अग्नेर्विष्टाः तस्य पुरीषस्येव लोहितो वर्णो यस्य रजोगुणास्तेन निर्मितांतद्विषयामतिर्यस्य सः सुवर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेन कातरः यद्वशः उल्मुकसदृशः पिशाचमिव धावति वोध्यवर्णः अग्निज्वाज्वल्यमानं तत्स्थलतो यावत् तमुल्मुकपिशाचमग्निबुद्ध्यानुधावति न तु तं प्राप्नोति ॥ कथं विभ्रमः चेन्न। हि तेन भदितः स्व विमुच्यते एवं सुवर्णमिन्नुधावन्न पीमर्थः ॥८॥ निवासस्तोयद्रविणाद्यनेकाच्चाचष्टे अन्यमिति निवासादिष्वनेकेष्वात्मनउपजीवनेषु अभिनिवेशो यस्य सः ॥९॥ ॥

क्वचिद्वान्नोत्येति तत्त्वयाचष्टे क्वचिद्वेति ॥ आरोहणमंकं तस्मिन्नकाले यदृजः नभाः तेन स्वच्छ श्रावरकोणारजन्यां रात्रौ
भूता इव हस्वपादे रजनीभूतस्त्वामेव यदृश्यमतीव रजस्वाकुमतिः ॥ अत एव रजो व्याप्त चक्षविवदिनस्थितानामु।
धीदोतिक्रमसादि भूता दैवता न जानाति ॥ १० ॥ अत्रु पादेयमेको पादेयतया गृह्णातीति ॥ प्रक्रमसाजात्पाऊ न्नरश्लो
कचतुर्थपादं प्रथमं व्याचष्टे क्वचित्सकृदिति क्वचिदातपोदकनिभानि मर्त्त्येसिथ्या विषयेषु लं पठत्वमुक्तं निवा।
स्वतोयस्य च तद्जन्न प्रयासकृतः ॥ अत्र तु वा यितां प्रयिपुनः प्रह निरुच्यतश्रयपानतत्को ॥ स्वयमेव सकृद्दवगाते

क्वचिद्वासोपमया प्रमदया रोहमारोपितस्तत्कालावजसा रजनीभूता इवासायमर्यादो व्रजस्वला।
तो दिग्देवता अति रजस्वलमतिर्न विजानाति ॥ १० ॥ क्वचित्सकृदवगात विषयैतत्थ्यः स्वयं पराभिध्या
नेन विभ्रंशितस्मृतिस्तु यैवमरीचिनां प्रायांस्ता नेवाभिधावति ॥ ११ ॥ क्वचित्सकृदुल्लूकझिल्लीस्तनवदति
परुषरसाटोपं प्रत्यक्षं परोक्षं वा रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ॥ १२ ॥ स यदा
दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणान्
जीवन्मृतान्स्वयं जीवन्म्रियमाण उपधावति ॥ १३ ॥

विषयारण्यं वैनष्टं विफलत्वं येन ॥ पराभिध्यानेन देहाभिनिवेशेन विध्वंसिता स्मृतिर्यस्य ॥ तथैव विभ्रंशितया।
स्मृतिभ्रंशादेव मर्थः ॥ ११ ॥ अदृश्य झिल्ली स्वनेनैतद्व्याचष्टे ॥ क्वचिदुल्लूकेति ॥ अतिपरुषो रसमडस्ताहः तेना।
टोपः संभ्रमो यथा भवत्येवं विपक्षाणां राजकुलस्य च निर्भर्त्सितेन अतिव्यथितं कर्णमूलं हृदयं च यस्य ॥ १२ ॥ अप्र
एषह ताति येनत्याचष्टे स यदेति दुग्धपूर्वसुकृतं येन कारस्करो विषतिदुः तन्मकुस्त्वं पुण्यद्रुमा
लत्या विषालताः विषोदपानाः विषकूपाः ॥ नन्वत्रत्यागसस्त्रारः प्रयोजनशून्यत्व ॥ १३ ॥ ॥ ॥

91

क्वचिद्धितोयाः सरितश्चमेतत्याचष्टे ॥ एकदाक्वचिदसत्प्रसंगान्मनिवृत्तावेव चित्तामतिर्यथावः ॥ निरुदकनदीगर्त पातेयथास्य यः शिरः स्फुटति पश्चादपि च तद्वद्दत्तानुवर्तत एवमिह परत्र च दुःखदे ॥४॥ परस्परं बालघनेनेतिरंच इमेतत्याचष्टे यदा त्वितिश्रेयः ॥ अत्र नोपनमति नोपतिष्ठति ॥ पितृपुत्राणां वर्हिः कुशः तद्वतः पितृपुत्राणां वा कुशादितृणामलमपियेषु पश्यति ॥ तान्नभक्षयतिवायतस्य स्वर्थः ॥ पितृपुत्रवर्हिष्मान्हियनितितत्पाठः स्वगमः

एकदासत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतस्खलनवदुभयतोपि दुःखदं पाषंडमभियाति ॥४॥ यदा तु परबाधयांध आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वा स खलु भक्षयति ॥५॥ क्वचिदासाद्य गृहं दाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति ॥६॥ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवलक्षण आस्ते ॥७॥ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति

॥८॥

आसाद्य दावमिवेतत्याचष्टे क्वचिदासाद्येति ॥ क्वचयतैर्हन्तास्ववितोनत्याचष्टे ॥ क्वचित्कालेन विषमितं यद्राजकुलं तदेव रक्षः तेनापहृताः प्रियतमधनरूपा असवो यस्य वीनातानिजीवलक्षणानि हर्षादीनि यस्य ॥ मूर्छैतस्स्वइयप्यतेनैव व्याख्यातं ॥७॥ क्वचित्स्वर्गं यथर्वपुत्रंप्रविष्टइत्येतत्याचष्टे ॥ कदाचिन्मनोरथप्राप्तं पित्राद्यसदेवसदिति मत्वा हर्षं यथर्वपुत्रवदद्य दृष्टमानन्दपूर्णं नमुक्त ॥ इदानीं तन्निमित्तमुखास क्लिरुच्यत इतिभेदः ॥८॥ रामायनमः

चलनं क्वचिदिति तद्व्याचष्टे ॥ क्वचिद्गृहाश्रमेथाः कर्मचोदनास्तास्ता नितिभावेतिविस्तारः स एव विवित मासरुत्तन्
तदनंगोऽत्र मिळ्ळन ॥ १९ ॥ पदे पदे भयं तत्र वह्निरेनिव्याचष्टे क्वचित्त्वदुःसहेति ॥ २० ॥ क्वचिन्निगीर्णाश्मे तद्व्याचष्टे स एवे
ति ॥ २१ ॥ दुःसहः स शोत इति व्याचष्टे कदाचिदिति मानो गर्व एव दंष्ट्रा परपीडाकरत्वात् ॥ मग्नामानदंष्ट्रायस्य ॥ अत ए
व नलतोनिद्रायायाप्रपितृणो येन ॥ २२ ॥ कर्हिस्वचित्तद्व्रसानिमेतद्व्याचष्टे ॥ कर्हिस्वकाममधुलवानितिय

क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभारगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकशर्करान्ते
त्रं प्रविशन्निव सीदति ॥ १९ ॥ क्वचिच्च दुःसहेन कायाभ्यंतरवह्निना गृहीतसारः स्वकुटुंबाय क्रुध्यति
२० ॥ स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोंधे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते नान्यत्किंचन वेद शव इवापवि
द्धः ॥ २१ ॥ कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञा
नोंधकूपेंधवत्पतति ॥ २२ ॥ कर्हिस्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदा परदारपरद्रव्याण्यवरुंधमा
नो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पतत्यपारे निरये ॥ २३ ॥ अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्माऽस्मिन्नात्मनः संसा
रावपनमुदाहरंति ॥ २४ ॥ मुक्तस्ततो यदि बंधाद्देवदत्त उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः
२५
दानिहतो भवति तदा सद्य एव निरये पततीति ॥ २३ ॥ प्रसंगात्प्रवृत्तस्य कर्मणः ॥ संसारहेतुत्वं सूचयति अथ
चेति यस्मादेवं तस्मात् ॥ अथ पुनं तरमेव उभयथापि इहचपरत्रचास्मिन्प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्मक्षेत्रं क
र्मोदाहरंति ॥ २४ ॥ तन्नाति कष्टं प्रतिलब्धमानइमेतद्व्याचष्टे ॥ मुक्त इति यदि बंधान्मुक्तो भवति नहि ततः सका
शाद्दैयाहरति ॥ तस्माद्व्ययः न तत्सौ मोक्षो लभत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
राम राम राम ॥

93

क्वचिच्च शीतातपं स्मेत ग्याचष्टे॥ क्वचित्त्वे निशीतादयो नेकाआधिदैवकायाया दशाः दुःखावस्थातासां २८
क्वचित्तिमिथ्यार्ह स्मेत ग्याचष्टे॥ क्वचित्तिमिथ्यायत्किंचिद्वनेष्यवहरन्॥ काकिणीकामात्रं विंशतिकपर्दकमात्रं ततो
पिन्यूनं वा यत्किंचिदपहरन्विद्वेषमेति॥ २७॥ अथ यस्मिन्नुडुरुरुहकुक्षु चिनवायो पसर्गैर्विस्मृत्वा उपसर्गानिव्रप्रेप

क्वचिच्च शीतातपायनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणेऽकल्पोदुरंतचिंतया।
विषण्ण आस्ते॥ २८॥ क्वचित्तिमिथो व्यवहरन्॥ यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन् य
त्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात्॥ २७॥ अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभया।
भिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः २८
क्वापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः॥ प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारंभाकुलहृदय
स्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्मापा
रेंऽधे तमसि प्रहिणोति॥ २९॥ ॥

चयति॥ अध्वन्यमुष्मिन्नस्मेउरुकृच्छ्र चित्तबाधादयः तथा सुखदुःखादयश्च॥ २८॥ उरुक्रमैः पुनरुक्तैश्च नाना
पावैतः परं॥ दुर्गमोपि भवाध्वायं संप्रदायेन तीर्यते तत्र प्रसज्जति क्वापीत्यादिनासिंहावलोकतन्मायेनोक्रम
र्थमपकृष्य क्रमेण व्याचष्टे क्वापि देवमाययेति॥ प्रस्कन्नमपगतं विवेकज्ञानेयस्य यस्यासः स्त्रिया विहारगृहे क्री
डागृहे तदारंभेआकुलहृदयः स्वयमेव प्रहिणोति प्रक्षिपति॥ २९॥ ॥

क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतः त्रसन्निमं नन्दयाचेष्टेः कदाचिदीश्वरस्येति परमाण्वादिः द्विपरार्द्धापवर्गान्तस्तदेवोपलक्षणं यस्य तस्मात्कालोपलक्षणादिति पृथक्पदत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः ॥ वेहसा शीघ्रेण परिवर्तितेन परिभ्रमणेन वयसा वा स्वादिक्रमेण ब्रह्माणमभिव्याप्य तृणस्तम्बादीनि भूतानि चक्रतः सकाशात् वित्रस्तहृदयः सन् ॥ पाषंडदेवता अभिमुख्येन धत्ते इत्यन्वयः ॥ अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः मिषतां प्रति कर्तमशङ्क्यना

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्द्धापवर्गोपलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तंबादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाषंडदेवताः कंकगृध्रबकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभिधत्ते ॥ ३० ॥ यदा पाषंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुरुवंचितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयन् ॥ शूद्रकुलं भजते ॥ निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुंबभरणं यथा वानरजातेः ॥ ३१ ॥ तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ॥ ३२ ॥ ॥ राम

मित्यर्थः ॥ कर्मणि यष्ट्री कालचक्रं निजं निजमायुधं यस्य सांकेत्येन मूलप्रमाणशून्येन पाषंडागमेन ॥ ३० ॥ तैर्वंचितः सन्नध्याचं पृष्ठे यदा विविति ॥ आत्मना वंचितैः उरु अधिकं वंचितः सन् तेषां ब्राह्मणानां यत् शीलमुपनयनादि तत् दुरोचयन् शूद्रवत् वर्तते ॥ निगमोक्ताचारे अशुद्धितः ॥ स्वस्य शुद्ध्यभावात् ॥ यस्य शूद्रस्य केवलं मिथुनीभावः कुटुंबभरणं च व्यापारो नाग्निहोत्रादेः ॥ ३१ ॥ तत्रापि रामेणेत्यादि व्याचष्टे तत्रापि निरवरोधः प्रतिबंधरहितः ॥ स्वैरेण

द्रुमेषु रंस्यन् इत्येतद्व्याचष्टे ॥ क्वचिद्वद्रुमवदैहिकार्थेषु निश्चवायत्ताः मिथुनोत्सवो भवति ॥ ३२ ॥ क्वचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे
एवमध्वनि श्वखङ्गः खोषवत्कंथानो विवि कंथरप्रायेन समस्ति वो गाया या पदि पतनीति शेषः ॥ ३४ ॥ क्वचिच्छीतवातेत्यादि
मूर्वस्मादधिकोक्तिः गावा या पदि पतितः सनृशीतादिभिः क्लिश्यन्नास्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नदेवं सिंहावलोकनन्यायेनो
क्तमर्थं यथास्थानमनुकृष्य व्याख्यायक्रमस्य मन्नवर्तयितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति क्वचिन्मिथ इति वित्तशाठ्येनेक्त्वा

क्वचित्तद्रुमवद्देहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवर्तता ॥ ३३ ॥ एवमध्वमव
रुंध्यानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंदरप्राये ॥ ३४ ॥ क्वचिच्छीतवातपाद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां
दुःखानां प्रतिनिवारणेऽशक्तोऽनंतविषयविषण्ण आस्ते ॥ ३५ ॥ क्वचिन्मिथो व्यवहरन् यत्किंचिद्ध
नमुपयाति वित्तशाठ्येन ॥ ३६ ॥ क्वचित्क्षीणधनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धम
नोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनाद्दभिलभते ॥ ३७ ॥ एवं वित्तव्यतिषंगविवृ
द्धवैरानुबंधोपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहमथापवहति ॥ ३८ ॥ एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपा
सर्गबाधितः ॥ आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह वावेतरः तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुह्यन् बिभ्य
द्विवदन् क्रंदन् ॥ संहृष्यन् गायन्नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलो
कसार्थः यमध्वनः पारमुपदिशंति ॥ ३९ ॥

शाचित्तयत्किंचिद्धनमुपयाति ॥ ३६ ॥ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनः विवृत्या
चष्टे क्वचित्क्षीणधन इति अप्रतिलब्धं यन्मनोरथेनोपगतं वा छिन्नं तस्मादाने स्वीकारे विश्रांतमतिः सन् ॥ ३७ ॥ अ
न्योन्यं वित्तव्यतिषंगेनेत्येतद्व्याचष्टे ॥ एवं वित्तव्यतिषंगेति अपवहति त्यजति ॥ ३८ ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादि व्याचष्टे ॥
यतस्मिन्निति आपन्नः आपद्ग्रस्तः विपन्नो विनष्टो वा यत्र यः तमितरस्तत्रैव विसृज्य नश्यमानो वध्यमानः साधुवर्जि

तस्य सेवानुरागमेवाह॥ यज्ञायेति यज्ञाय धर्मपतये यज्ञादिफलदात्रे विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै धर्मानुष्ठात्रे योगायो गः तस्मै सांख्यज्ञानं तच्छिरः प्रधानफलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे॥ अत एव नारं जीवसमूहं स अयनमाश्रयो यस्य सर्वे जीवंति येन वा॥ एवं कर्मज्ञानदेवताकोटिः प्रतिपादिता यद्धरये नमः॥ इत्युदारमुच्चैर्यः समगुज्जारितवान्॥ मृगत्वे स्यादेहमपि हास्यन्नयप एवंभूतः॥ तस्य तदुचितमिति वा तस्यानुवर्तनं नार्हतीति संबंधः

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय॥ नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार॥४५॥ इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं चानुशृणोत्याख्यास्यति अभिनंदति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन परत इति॥४६॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे भरतोपाख्याने ब्राह्मणवहूगणसंवादे चतुर्दशो ध्यायः॥१४॥ ॥राम

भरतचरितश्रवणादिफलमाह॥ इदमिति भागवतैः सभाजिताः अवदाताः शुद्धाः गुणाः॥ कर्माणि च यस्य तस्यानुचरितं योऽनुशृणोति स आत्मन एव सकाशात्॥ सर्वा आशिष आशास्ते स्वत एव प्राप्नोति न तु कांचिदपि परस्मादपेक्षत इत्यर्थः॥४६॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ एवं सप्तभिरध्यायैर्भरतस्यानुकीर्तितं ततः पंचदशे तस्य कीर्त्यते वंशजान्वयः॥

ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानं चेयं हेतुरिति शेषः ॥ बुद्धायं स्वमतिं अवेदसमाम्नातां देवतां गोस्वामी सदा जिन
इति संज्ञां कलौ कलयिष्यति बुद्धायं मातादेवतां ताइति संबंधः तदर्थः ॥१॥ तन्नन्दनः देवताजितः पुत्रः २ आत्मवि

प्रस्तावोदेवकुल्यायां६ सं४ हृत१

श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमु ह वाव केचित्पाखण्डिन ऋषभपदवीमनुवर्तमा
नं चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति ॥१॥ तस्माद्वृद्धसेनायां देव
ताजिन्नाम पुत्रो भवत् ॥२॥ अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चला
यां प्रतीह उपजातः ॥३॥ य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार ॥ प्रतीहात्सुवर्च
लायां प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यां अजभूमानावजनिषातां ५
द्वी४ भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तावो विभुर्न्यायां हृदयज आसीद्विभुः ॥ विभो रत्यां
च पृथुषेणः तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदा
रश्रवाः अजायत ॥ साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृही
तसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥५

विद्यां वृद्ध्या आख्याय व्याख्यानेनैव स्वयं तु शुद्धोऽनुसस्मार अपरोक्षतया अनुभूतवान् ॥ प्रतिहर्त्रप्रस्तोताउद्गा
तेति त्रयो यज्ञनिपुणाः सूनव आसन् ॥ अजभूमानौ जातौ ॥ ५ ॥ हृदयजः पुत्रः जगतो विरक्षि
षया गृहीतसत्त्वेन तस्य विष्णोः कलांशाः सन् ॥ ५ ॥ ॥ राम

महापुरुषत्वमाह ॥ स वै इति यर्मः तस्य हि विषयः अभिषिक्तत्वात् प्रजापालनादिरेव ॥ गृहस्थत्वादिज्यादिस्तु अपर ॥ दिवि
योपि भगवति सर्वात्मनार्पितः सन् परमार्थलक्षणः ॥ तेन यदि भाविता से स्फुता श्रतिशुद्धा मतिर्यस्य अतएवापवर्तमना
त्वं देहाद्यहंभावो यस्मिन् ॥ तस्मिन् आत्मनि चिते स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्मणि आत्मा अभेदो यस्य तादृशो पि निरभि
मान एव अवनिं अजूगुपत् पालयामास ॥ ७ ॥ कर्मभिः नायं कः प्रतियाति अनुकरोति न कोपि अत्र हेतुः ॥ यज्ञादि

स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भावितमहापुरुषे परावरे
परे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभी।
क्ष्णशः परिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोपि निरभिमान
एवावनिमजूगुपत् ॥ तस्येमां गाथां पाण्डवेय पुराविद उपगायन्ति ॥ ७ ॥ गयं नृपः कः प्रतियाति कर्म
भिर्यज्वाभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता ॥ समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोन्यो भगवत्कलामृते ॥ १
यमभ्यषिंचन्परया मुदा सतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः ॥ यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो निराशिषो
गुणवत्सस्नुतोधाः ॥ ८ ॥ ॥

नृपं भगवत्कलां गायन्ति तेभ्यः कः इत्यनुषंगः ॥ अभिमानी सर्वतो मानास्पदं सन्नस्तीति वा समागता संप्राप्ता श्रीर्ये
न मितिवा ॥ सतां सदसः सभायाः पतिः सतां सेवकः यज्ञाद्यन्यादि नृपोपि भगवत्कलामृते नायं कोन्यः प्रतियाती
त्यन्वयः ॥ १ ॥ सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः ॥ श्रद्धामैत्रीदयेत्याद्याः निराशिषोपि यस्य प्र
जानां आशिषः कामान् धरा दुदुहे तस्य गुणा एव वत्सः ॥ तेन स्नुतं मूधो यस्याः पृथिव्याः एवंभूतानां तं गयं कः प्र
तियातीति संबंधः ॥ ८ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥

कंदांसि वेदाः तन्निहितकर्माणि वा दुदुहुः कुतुकुः ग्रथितग्रथिता वाणीः श्रीति शुचितानां यः यस्य वलिमाजहुः यश्मेणा
पालनेन नदत्तिणा दक्षिणस्य यदा ग्रसंचिता विप्राः तदा परेत्य लोकांतरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजहुः पुण्य
षष्ठांशमाददुः ॥ न्यायेन परिपालयतीति तस्मै तेः ॥९॥ उरु सोमपीथे बहुसोमपाने यश्च मघोनि इंद्रे माद्यति मदं
प्राप्नुवतीमतिश्रद्धया विशुद्धो यो चलो भक्तियोगः ॥ तेन समर्पितमिज्याफलं आजहार गृहीतवान् मिवप्रमत्तः ।

कृदांसकामस्य च यस्य कामान्दुदुहुराजकुरघो वलिं नृपाः ॥ प्रसंचितायुधिधर्मेण विप्रायदाशिषां
षष्ठमंशो परेत्य ॥९॥ यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे ॥ श्रद्धाविशुद्धाचलभक्ति
योगसमर्पितेज्याफलमाजहार ॥१०॥ यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यक्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंचा
त् ॥ प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य ॥११॥ गयाद्गयंत्यां चित्ररथः सुगतिर
वरोधनइति त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट ॥१२॥ ततउत्कलायां मरीचिर्मरी
चेर्बिंदुमत्यां बिंदुमानुदपद्यत ॥ तस्मात्सरघायां मधुर्नामाभवत् ॥ मधोः सुमनसि वीरव्रतः ततो भो
जायां मंथुप्रमंथू जज्ञाते ॥ मंथोः सत्यायां भौवनः ततो दूषणायां त्वष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां वि
रजः विरजस्य [illegible] शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल जातं ॥१३॥ तत्रायं श्लोकः ॥ प्रैयव्र
तं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः ॥ अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा ॥१४॥ इति श्रीपंचमस्कंधे प

स्वीकृतवानित्यर्थः ॥१०॥ यस्य भगवतः प्रीणनादेवादीनां तृप्तिः कथं नन्वयं प्रीयेत प्रीतिं गच्छेत् ॥ स विश्वजीवः स
र्वांतर्यामी स्वयं प्रीतिरूप एव बर्हिषि यज्ञे गयस्य ह स्फुटं प्रीतिमगात् अस्मीति प्रमदं प्रीतिमाविः कृतवानित
र्थः ॥११॥१२॥ सुमनसि स्त्रियां ॥१३॥ कीर्त्या अतिशयेन कुलमलंकरोत् भूषितवान् ॥१४॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचद

पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानं रूपं च स्वरूपतः ॥ स्पष्टं प्रवक्तुमारब्धा पंचाध्यायी ततः परं ॥ षोडशेऽथ तस्य वर्षाद्रीपरितः सन्निवे
शतः मेरोः स्थितिर्मही कंजकर्णिका चोपवर्ण्यते ॥ प्रियव्रतचरित्रोक्ता तु सप्तद्वीपादिकल्पना ॥ तद्विशेषविजिज्ञासुः कु
ध्याने परिपृच्छति उक्त इति किंपर्यंतमुक्तं तदाह ॥ यावदादित्यस्तपति ॥ यत्र चासौ शुक्लकृष्णपक्षयोः न दत्त वारो:

राजोवाच ॥ ॐ उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चंद्रमा वा
सह दृश्यते ॥१॥ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिंधव उपक्लृप्ताः यत एतस्याः सप्त
द्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन्खलु सूचितः ॥ एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि
भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासु
देवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ॥३॥ ऋषिरुवाच ॥ न वै महाराज भगवतो
मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वाधिगंतुमलं विबुधायुषापि पुरुषः तस्मात्प्राधान्येनैव भूगो
लकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ॥४॥ यो वायं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरको
शो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रं ॥५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सह चंद्रमा वा दृश्यते तावत् ॥१॥ यतः येभ्यः सिंधुभ्यः तस्याः भुवः क्लृप्तिः संक्षेपतो दर्शितः ॥२॥ जिज्ञासायाः फ
लमाह भगवत इति ॥३॥ या मायया गुणविभूतिः तस्याः काष्ठामंतं रूपं संनिवेशाः लक्षणं चिह्नं ॥४॥ कुवलयं भू
मंडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः तेषु अभ्यंतरः कोशः प्रथमो जंबूद्वीपः नियुतयोजनविशालः लक्षयो

प्रियव्रत

स्थानविशेषाणां नामरूपतः कीर्तिमान्

प्रथमं जंबूद्वीपः

यत्तुपरस्परिनः यत्तेविनः ॥ १५ ॥ ललासोभूषणां कुंरललनानां भुषणाभूताः अश्वाशायाः द्विबः तासां दृष्यस्य पतयः सहस्रं भूय
येषु निरूरेति ॥ १६ ॥ एकादशशतयोजनमूते ये योदेवकूतना स्वस्थितिरसः सकाशात ॥ फलप्रमाणमुक्तं वायुपुराणे ॥ अ
वद्रीणां शालान्यष्टोएक षष्ठ्याथि कानि बफुल प्रमाणा मा स्थान सर्वथिनिः नस्यदर्शिभिरिति ॥ १७ ॥ अत्रिस्मयुरसशोसोस्वतः स्वरमि

ह्रदास्रवलारः पयोमधिन्वरसमम्जुलायड परस्पर्शितउपदेववासणायावैश्चुर्याणिलस्वभाविकानिमरत तर्षमयारयं
ति ॥ १४ ॥ देवोघानानिचर्माति चत्वाविनंदनचैत्ररथंवैभ्राजकंसर्वतोभद्रमिति ॥ १५ ॥ येह्रस्वयस्थिता सहस्र
लल नाललामभूषणपतयडपदेवगणोरुपवीश्यानमस्थिता नः किलविहरंति ॥ १६ ॥ मंदरोमेगए एकादश
शतयोजनो हंगाहेवकूतशिरसोविविधिखरस्थूलानि फलानि महन्तकल्पानिपतंति ॥ १७ ॥ तेषां विशीर्यमा
णानामति मधुरस्वरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदानामनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंतीपू
र्वेणेलावृतमुपप्लावयति ॥ १८ ॥ यत्तुपजोषणाद्रवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुग
धवातोदशयोजनं समंतादनुवासयति ॥ १९ ॥ एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणा
मिभकायनिभानां रसेन जंबूनामनदीमेरुमंदरशिखरादयुत योजनादवनितले निपतंतीदक्षि
णेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यंदति ॥ २० ॥ तावदुभयोरपिरोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्व
र्कसंयोगविपाकेन सदाऽमरलोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥ २१ ॥ यत्तु हवाव विबुधादयः स
हयुवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेणखलुधारयंति २२ ॥

सुरस्त्रवंथिस्त्रअन्ये यां गंधैरभिवासितः ॥ वहनस्त्रारुणासुरसः ॥ सएवउदकुदक्षिणेन ॥ १८ ॥ यत्तुपजोषणाद्यस्वरमस्य
सेवनात ॥ १९ ॥ अनस्थिप्रायाणां अतिसूक्ष्मबीजानां यत्त्रुनिपततितस्मात् स्थानात्मनोदक्षिणतः सर्वमिलावृतंव्याप्य वहं
ती सर्वं ॥ २० ॥ तावत्सर्वतः रोधसोः तटयोः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥

आग्रामोवयासः सवयामोवा ह्रदः सकरयोस्तिर्यगंतरमित्युक्तलक्षणः पंचयामपरिणाहः स्यौल्यं यामायामिति यावत् ॥ केचित्तु पंचयामपरिणाहस्येव पर्वतेति ॥२३॥२४॥ नीचीना अधोमुखाः ॥२५॥ चतुर्दिक्षु मेरुमूलाद्योजनसहस्रं यस्मात्

यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पंचायामपरिणाहाः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतंत्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति ॥२३॥ या ह्युपयुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंतात् शतयोजनमनुवासयति ॥२४॥ एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटः तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति ॥२५॥ यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलिपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवंति ॥ यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव ॥२६॥ कुरंग, कुरर, कुसुंभ, वैकंक, त्रिकूट, शिशिर, पतंग, रुचक, निषध, शिनीवास, कपिल, शंख, वैदूर्य, जारुधि, हंस, ऋषभ, नाग, कालंजर, नारदादयो विंशति गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥२७॥ जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुंगौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृंगमकरावष्टभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति कांचनगिरिः

२८

गिरेः परितः परितः पर्यंतेषु जठरदेवकूटादयः तिष्ठंति ॥ अतोऽष्टादशयोजनसहस्रं प्रमाणमनयोर्नैवैसम्बादिश्चाणोस्यपरिमाणादिमस्तुनः ॥ अथ यावत्सीमतत्केलाभेदायपेदतयाद्विसहस्रंस पृथूच्चते गौच ॥२८॥ राम

राम राम राम ॥

नवयोजनसहस्रमायामोयेषां मायामोत्रविस्तारः॥ एतत्र सत्रा ये के तु मीलन्मतिवेके तरुरूपं॥ तयोरेकत्रिंशद्योजनस
हस्रायामत्वात॥ कंचित्तु नीलनिषधयोः सत्त्वा घयोः सत्पुष्टे श्राम गीकृत्य नयोर्वपिमश्रेसंकुचितत्वेन नवसहस्राया
मत्वं संपादयंति समनिवेशमन्त्र॥ नाग्नोक्त॥ येन वर्णितास्थितिसंप्रदेवर्षद्विशोलन्मये॥ दीर्घाणितत्र वत्तारिचतर श्रमिला
वृतं॥९॥ नाभ्यांमध्येद्वीपायानोलनयोजनक्षाणानावसुत्राकुर्याद्यस॥१॥ मूलेषोडशायोजनसहस्रं वि

यस्मिन्नववर्षाणिनवयोजनसहस्रायामानप्रष्टभिर्मर्यादागिरिभिः॥ सुविभक्तानिभवंति॥९॥ एषांमध्येइला
वृतंनामाभ्यांतरवर्षयस्यनाभ्यामवस्थितः॥ सर्वतःसौवर्णःकुलगिरिराजोमेरुर्द्वीपाख्यासमसमुद्राहोक
र्णिकाभूतःकुवलयकमलस्य॥१०॥ मूर्धनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततोमूलेषोडशसाहस्रंतावतां
तर्भूम्यांप्रविष्टः॥ उत्तरोत्तरेणाइलावृतंनीलःश्वेतःशृंगवानितित्रयोरम्यकहिरण्मयकुरूणांवर्षाणांम
र्यादागिरयःप्रागायताउभयतःक्षारोदावधयोद्विसहस्रपृथवएकैकशःपूर्वस्मातपूर्वस्मादुत्तरो
त्तरदशांशाधिकांशेनदैर्घ्यएवह्रसंति॥८॥॥

ततंतावतापोडशयोजनसहस्रमानेननवत्यशीतिसहस्रमानेनचदक्षिणेईशपते॥ एवंलक्षयोजनोन्नाहःएवा
मुत्तरेणाइलावृतंनीलःश्वेतःशृंगवानितित्रयोमर्यादागिरयःप्रागायताःपूर्वतोदीर्घाक्षारोदएवावधिर्ये
षांद्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाःदशांशादधिकोयोंशः॥ तनदैर्घ्यएवह्रसंति॥ चत्वेपृथुत्वेपृथुत्वेवा यथो
क्तविस्तृतप्रमाणो॥ लक्षप्रमाणोद्वीपमध्येदशहीनास्तथापरेइति॥ एतत्स्वरूपलक्षणेवोक्तं तयोरपियथावन्मा
यमत्वाभावेनलक्षप्रमाणाभावात॥८॥

श्री: भाग. टी. ५०

106

अयुतयोजनउत्सेधः उच्छ्रायो येषां अयं चोत्सेधः नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिषु प्रत्येकं चैषामपि द्रष्टव्यो यथासं
ख्यं सर्वदा गिरिय इति शेषः ॥९॥ आनीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यंतं दक्षिणतो निषधपर्यंतं च दीर्घौ प्रथ
तः विस्तीर्णौ भवतः ॥१०॥ तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानं विदधाते कुर्वाते ॥ नन्वेवं सति पूर्वापर
रेखायामिलावृतवेष्टितो मेरुर्मध्ये न ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं भवेतां किं त्रिकोणेन रेखायां तथैवेलावृतवे
ष्टितो मध्ये मेरुः तमध्यान्तसीमागिरीणां दैर्घ्यमिति ॥ विरच्यते मध्ये न केवलं नीलदत्तमाया जंबूद्वीपस्योच्यते मेरोः।

एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा ह
रिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यं ॥९॥ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गंधमादनावानील
निषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः ॥१०॥ केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥११॥ मंदरो मेरुमंदरः
सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरय उपक्लृप्ताः ॥११॥ च
तुर्ष्वेतेषु चूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहाः तावद्वि
टपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ॥१२॥

षोडशसहस्राणि सर्वतः स्थितत्वात् ॥ इलावृतस्यापि पृथुत्वं दैर्घ्यं च येषां प्रसंख्यातं पंचाशत् गिरीणां च सं
हादशैवं दक्षिणोत्तररेखायामपि तावदेव प्रमाणं पूर्वापररेखायामपि मेरोरिलावृतस्यापि चतस्त्रिंशत
गिरयः चत्वारि शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वापरवर्षयोरायाम उद्दैर्घ्यं द्रष्टव्यानि पृथुत्वेन विरोधः ॥ अयुतयोज
नप्रमाणो विस्तारोन्नाहो येषां विस्तीर्णाश्च पूर्वापरदिशोः सुपा भवन्ति ॥ पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारो दक्षिणोत्त
रौ च पूर्वापरविस्तारौ द्रष्टव्यौ ॥ सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारोन्नाहो मेरुलात्रनलोपात् ॥ पूर्वेणेलावृत उपसा।
वयत्तीत्यादि विरोधः स्यात् ॥१२॥ अधिसहस्रमेकादशशतानि उन्नाहो येषां शतयोजनपरिणाहो येषां तावत्

यथादिशंप्रख्यापितेत्यादि॥ यथानुरूपं इंद्रादिवर्णितंस्थितिक्रमेणानुगीयमानेनसार्द्धंद्विसहस्रप्रमाणेननामानिपुराणां
तद्यथा ज्ञानव्यानियथाक्रमेमैनवंपुराणिस्वमेनोवसमरावतीतेजोवतीसंयमनीतथाकुलांगनापराप्रद्वावती
गंधवतीतथाचान्यामहोदया॥ यशोवतीब्रह्मसदव्यादीनांयथाक्रमम्पितिः॥३०॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेषोडशः॥१६
ततःसमंदरोगंगागमनेनचवर्ण्यतेशम्॥ इलावृतेचरुद्रेणसंकर्षणनिषेवणम्॥ यज्ञलिंगस्यबलेर्यज्ञेलिंगतोविविक्र
मस्मृतिर्यस्य॥ विक्रमतःदक्षिणेनपदाभुवमाक्रम्यवामपदमूर्ध्वंप्रक्षिपतःवामपादांगुष्ठनखेनविनिर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभा
गेयस्यएवंतिभगवतस्तस्यपादौनेमेपदमुपलक्ष्यपादांगुलीवस्त्रायोजनसाहस्रीतमवतरंधौमात्रकैर्भावदं
ति॥२९॥ नामभुपवितोलोकपालानामष्टानांयथादिशंयथारूपंतदीयभागेनचपुरोष्टावुपलक्षिताः॥३०॥
इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेभुवनकोशवर्णनेनामषोडशोध्यायः॥१६॥ श्रीशुकः॥ ॐतत्रभगवतःसा
क्षाद्यज्ञलिंगस्यविष्णोर्विक्रमतोवामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतःप्रविष्टायाबाह्य
जलधारातच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामलासा
क्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोभिधीयमानातिमहताकालेनयुगसहस्रोपलक्षणेनदिवोमूर्धन्यव

ततार १ ॥

गोयस्यांडकटाहस्यतस्यविवरेणांतःप्रविष्टायाबाह्यजलधारा॥ सादिवोमूर्धन्यवततारेत्यन्वयः॥ तस्यचर
णपंकजस्यावनेजनेनक्षालनेनारुणांकुंकुमंतद्वत्किंजल्काः॥ तैरुपरंजिता॥ अतएवाखिलस्यजगतोघमला
पहउपस्पर्शनंयस्याः॥ तथाप्यमलानतुमलसंसर्गात्स्वयमसासाक्षाद्भगवत्पदीतियद्रूपलक्षितंतत्प्रकटी
भागीरथ्याद्युपलक्षणानंतरवर्तितेचवचोनामभेदेनाभिधीयमानातस्मिन्समयेभगवत्पदी
तिनामपश्चात्तामनेकानिज्ञानानि॥१॥ ॥ रामायनमः

107

कोसौ दिवो मूर्धानमारुरोहेति ॥ किं तद्विष्णुपदं तद्रूपयन्नेति वीरव्रतः इह संकल्पः अस्मात्कुलदेवताया हरेश्चरणारविंदो
दकमिति हेतोः परमादरेण विभर्ति मूर्ध्नि अन्वयः ॥ कथंभूतः सन् प्रतिदिनं वर्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन दृढं मनसेन क्लिद्य
मानमंतर्हृदयं यस्य अत एव औत्कंठ्येन विवशः आमीलितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मलं तस्माद्विगलितममलं वाष्पं
तस्य कलया सह अभिव्यज्यमानं रोमपुलककानां कुलं यस्य ॥ ५॥ ततः सप्तर्षयः तस्मान्मंडलात् प्रभावाभिज्ञाः संतः योज

यत्तद्विष्णुपदमाहुः यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदक
मिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्यमानांतर्हृदय औत्कंठ्यविवशामीलित
लोचनयुगलकुड्मलविगलितामलवाष्पकलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकोऽधुनापि परमादरेण वि
भर्ति ॥ २॥ ततः सप्त ऋषयः तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यंतिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि
वासुदेवेनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव सबहुमानमद्यापि
जटाजूटैरुद्वहंति ॥ ३॥ ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरंतींदुमंडल
मावार्य ब्रह्मसदने निपतति ॥ ४॥ ॥

जटाजूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः एतावत्येव तपसोंतिकी सिद्धिरिति अभिप्रायवंतः तत्र हेतुः ॥ भगवति संततं भक्तियोगलाभेनैव
उपेक्षिता अन्या पुरुषार्था आत्मगतयश्च आत्मज्ञानं च यैः कामिव मुक्तिमिव धारयंतीति ॥ प्राप्तां मुक्तिमिव ॥ तामागतां मुमुक्षवो जना
इवेति ॥ ३॥ ततोनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः संकुलेन देवयानेन आकाशमार्गेण अवतरंती ॥ सप्तर्षिभ्यो
भागे वायव्यं शः कर्मिणां गतिरिति ततो वायव्यं समंडलत्वमस्मात् आवार्य आ— यमेरुमूर्धस्थब्रह्मसदने निपतती
ति ॥ ४॥ राम ॥

श्री
भा पं
टी
५२

प्रयुतं पुरुषमानेन ॥ आपूर्वर्षाणां येषां वज्रवटं संहननं शारीरं तस्मिन् बलं वयो मोदः तैः प्रमुदिता नित्य-
निमहासौरतानि मिथुनानि तेषां व्यवायापवर्गे दिसे भोगावसाने एकवर्षशेष आयुषि धृतैको गर्भो यैः ताद-
शानि कलत्राणि येषां त्रेतायुगसमः विषयसुखोत्कर्षात ॥ कृते युगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः द्वापरादौ तु ये त्वेवकु-
लाः ॥ १२ ॥ यत्र येषु हि वर्षेषु देवपतयः स्वैः स्वैः सेवकगणैः मुख्यैः कृतमहोपचाराः सन्तः स्वैरं विहरंतीत्यन्वयः
केषु स्थानेषु सर्वर्तुषु कुसुमस्तबकादीनां श्रिया लक्ष्म्या आनम्यमाना विटपाः शाखा यासां ताः लताश्च

१२ गर्भके २

पषुपुरुषाणां प्रयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदि-
तमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैककलत्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते ॥ १२ ॥ यत्र ह दे-
वपतयः स्वैः स्वैः गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानम्य-
मानविटपलताविटपिभिरुपशुम्भमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा चामल-
जलाशयेषु विकचविविधनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारण्डवसारसचक्रवाका-
दिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुन्दरी-
णां कामकलिलविलासहासलीलाकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरं विहरंति ॥ १३ ॥

विलो १

येषु तैर्विटपिभिरुपशुम्भमानानि शोभमानानि रुचिराणि काननानि येषु तेषु आश्रमायतनेषु वर्षगिरिद्रो-
णीषु च तथा च अमलेषु जलाशयेषु च विकचानि विविधानि नवानि वनरुहाणि तैः राजानि तेषामामो-
देन मुदितै राजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणां च ॥ आकृतिभिर्नादैः तैर्विशेषेण उपकूजितेषु कामेन कलिलैः व्या-
प्तैः विलासादिभिराकृष्टमनोदृष्टयो येषां ॥ १३ ॥

नवस्वपि वर्षेषु ये पुरुषास्तेषां तदनुग्रहाय सर्वासां व्यष्टीनां तु अनुग्रहरूपदर्शी आत्मतत्वव्यूहेन स्वमूर्तिसमूहेन संनिधीयते संनिहितो भवति ॥१४॥ अपरप्रवीचीनाः पश्चान्नवमस्कंधे ॥१५॥ भवानीनाथा स्वामिनी येषां तैः स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः सर्वतः सेव्यमानः आत्मनः ॥ प्रकृतिकारणं आत्मनि समाधिरूपेणैतन्न्य स्य तेन रूपेण तद्ध्यानमंत्रादिकं अभिगृणन् जपन् ॥१६॥ सर्वेषां गुणानां संख्यानं प्रकाशो यस्मात् स

एकर

नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्वव्यूहेनात्मनाद्यापि संनिधीयते ॥१४॥ इलावृते तु भगवान् भव एव पुमान्न ह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति भवान्याः शापनिमित्तज्ञः यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि ॥१५॥ भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः संकर्षणमात्मसमाधिरूपेण संनिधाप्यैतदभिगृणन्भव उपधावति ॥१६॥ श्री शिव उवाच ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्ताय नम इति ॥१७॥ भजे भजन्यारणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणं ॥ भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वं भवभावमीश्वर ॥१८॥

यं तु अव्यक्ताय अप्रमेयाय ॥१७॥ हे भजनस्य भजनीयत्वात् तं परं ईश्वरं भजे इत्यन्वयः ॥ अरणो शरणं पादपंकजं यस्य कृत्स्नस्य भगस्य ऐश्वर्यादि गुणगणस्य परमायनमाश्रयं भक्तेष्वलं स्पष्टं भावितं प्रकटितं भूतभावनं स्वरूपं येन भवापहं संसारहरं भक्तेषु विषयेषु गः ॥ भवं प्रपद्यते तितणाने अपर्णादभक्तेषु स्निह्यत्वं

१८

संज्ञा४

श्रीमाघटी ५५

ईश्वरत्वमुपपादयन्नाह मत्तेनेति प्रमत्तमानन्दमवाप्नोति न पश्यतीति दृश्यमानानि भाव्यापि दृष्टिमार्गयोगतो वि
षयैरपि तन्मूर्तिभिः करणैरप्राप्याविषयीकृतदयिमान्नतेन लिप्यते कर्मणा निर्लीनमात्मानमीश्वरं प्राप्नोति यमनि
यमेश्वरा मीट संपादादि नाज्ञवैविध्यंत्रैव यमेन्द्रदोषैः ॥ यथा श्रुति तत्कार्यवैगानानैस्माकं दृष्टिरन्यतेनत
थेति मतः ॥ प्राप्तमनैर्विद्रियाणि निर्गीषुः जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः तं कोनमन्येतनादृियत ॥ ६४ ॥ नतु स्तुत्वा मदृशाभ्यां
मनसा कृतेनोदृष्टिनीमात्मतनयाह ॥ ग्रसतीति कृत्स्नं विश्वं तन्मयतत्मायया तत्रीवा मत्तरूपयोमयं कृतः प्रतिभा
ति मध्यमत्वाभ्यामानामुलोचनस्यवचनागावपूर्वमोहवेननत्वाप्रतिभानेऽकृत्सामिमोहपादस्थैनेयमपाद

न यस्य माया गुणचित्तवृत्तिभिर्निरीहतोनाप्यबाधि दृष्टिरस्य नेत्रेशो यथानोः जितमन्युं देहसंकां
संनमस्येतनिगीषुरात्मनः ॥ ६५ ॥ ग्रसमहुशो यः प्रतिभातिमाययातीवेवमध्यास्मवनाब्जलोचनः ॥ ननाग
वधोहृर्णाश्शिवेद्रियायत्वादयोः स्पर्शानुपर्षितेंद्रिया ॥ ६६ ॥ यस्मात्परस्य स्थितिजन्मसंयमे विभि
विद्धीनेयमनेनमूष्यः ॥ नवेदस्यिह्मार्थे निबद्धाविनिष्ठ तंपूर्वंइत्थंकृतेनहेतस्य धामस्तु ॥ ६? ॥

योः स्पर्शेन स्पर्शमिनेमोहितसिद्धिर्यमनोग्यामांसाः क्रियालज्ज्या भुजायहे तोन ईशिमेन शोकः कात्वंन
मस्येनेतिमूर्तिगोवान्वयः ॥ ६? ॥ ग्रस्य विश्वस्य स्थितिजन्मसंयमहेतुय माकृः अतएव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्वि
हीर्नं प्रनेतवयस्मात्कृः अघयोमत्रा: कृष्णोनुरोधेनदीर्घ्यापे स्मृकारादेवमानालक्ष्मीःसाचक्रप्रायप्रान्यर्णः
प्रनेततत्वदर्शयतिमूर्धसहस्रमेवयामानुस्याना निनिष्ठकोचितदेशास्थितंभूमस्लेयोः नवेदस्यिह्मार्थे सर्वे
पमिवतस्मै नमः इति चतुर्णामन्वयः ॥ ६? ॥

५५

तत्र तस्य महत्तत्त्वं महदादिसृष्टौ येनानुरूपं वर्णयति ॥ तस्य गुणान्निमित्तेन महत्त्वान्नाम विग्रहः आसीत विज्ञानेन सम्यग्धि
ष्ण्यमाश्रयो यस्य तस्य विद्रूपत्वेनात्मतत्त्वप्रधानत्वात् स एव किलाधिष्ठितो वा सदेवाभेदविवक्षया भगवानजो
ब्रह्मा यत्संभवः यस्मादुत्पन्नः अहं रुद्रः संभूतः त्रिवृता त्रिगुणात्मकेन स्वतेजसा स्वविभूतिरूपेण अहंकारेण वैका
रिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गं ऐंद्रियं इंद्रियवर्गं च सृजामि ॥२२॥ किंच एते वयं महदादयः सर्वे यस्यानुग्रहादि
दं सृजामः कणभूता यस्य महात्मनो वशे स्थिताः तेनः सूत्रेण यथा यंत्रिताः शकुन्ताः शा

यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ॥ यत्संभवोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा वै
कारिकं तामसमैंद्रियं सृजे ॥२२॥ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शाकुंता इव सूत्रयंत्रिताः ॥ म
हानहं वैकृततामसेंद्रियाः ॥ सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदं २३ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां ज
नोऽयं गुणसर्गमोहितः ॥ न वेद निस्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने ॥२४॥ इति श्री
भागवते पंचमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

कुन्ताः पक्षिणः इव लौकिकेन सूत्रेण यथा वर्तयति तथा तं तदनुवर्तामहे ॥ महानहंकारश्च वैकृतादयः पूर्वोक्ता व
यं सृजामः ॥२३॥ स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन्नुपास्यमाह ॥ यन्निर्मितां मायामेव जनो न संसारवेदनं तन्निस्तारणोपा
यं कर्हिचिदपि न वेदेति ॥ स्थितिहेतुत्वं दर्शितं कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि ग्रन्थयः तानि नयति प्रापयति
तथा तां प्रलयहेतुत्वमाह ॥ विलीयते अस्मिन्निति विलयः ॥ उदेत्यस्मादित्युदयः ॥ विलयश्च उदयश्च आत्मा स्व
रूपं यस्य तस्मै नमः ॥२४॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमे सप्तदशः ॥१७॥

श्री.
भाग
टी.
५५

स्पष्टार्था ततो मेरोः पूर्वादिक्रमतो विष्णु ॥ विष्णुर्वा नरवर्षेषु सेव्यसेवकवर्णनं ॥ भद्रश्रवा वर्षपतिः तत्सकु-
लपतयः सेवकास्तथोच्यते ॥१॥ भद्रश्रवस ऊचुरिति प्राग्वत् ॥ भूतत्वपदार्थातीतिवृन्दगा ॥ घातनः चोवाद्भुतं ॥ धूलिंगम
मवान्यायेनवद्वचनं ॥२॥ अयं जनोमिषन्नपि पश्यन्नपि घ्नंतं हिंसंतं न पश्यतिन्नालोचयतीति भगवतत्व
विचित्रमदर्शनेलिंगं पुत्रवात्सल्यपितरं मृत्युं न लिङ्गं दत्याह सन्तमद्भयपतेः जिजीवितुमिच्छति पा।
वेनेषु तत्कृतः सामजस्तां इति विष्णुविलिङ्गयमीयर्थं ॥ नन्वदियत्प्रश्नत्व विषयसत्वं संवित्तेविकर्मपापमेव

तमां १ ह १

श्रीशुकः तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्ववर्षे साक्षाद्भगवतो वासुदे-
वस्य प्रियां तनुं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृणन्त उपधावंति ॥१॥ भद्रश्र-
वस ऊचुः ॥ ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति ॥२॥ अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नंतं ज-
नोऽयं हि मिषन्न पश्यति ॥ ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषु ॥३॥ वदंति विश्वं
कवयः स्म नश्वरं पश्यंति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ॥ तथापि मुह्यंति तवाज मायया सुविस्मितं कृत्यम-
जं नतोऽस्मि तं ॥४॥

वि १

ध्यानं ॥३॥ ननु विद्वांसः पश्यन्ति ॥ किमत्र विचित्रं तत्राह ॥ नश्वरं वदंति स्म आध्यात्मविदः ॥ पश्यंति च सम्यगपरोक्षतः ॥ त-
थापि मायया मुह्यंति ॥ एतच्च तव कृत्यमत्यद्भुतं सुविस्मितं तु इति विचित्रं ॥ यतः प्राप्तादिभ्रमं विहाय तत्त्व-
मजं नतोऽस्मि ॥४॥

इदमपरं विचित्रं वर्त्ततीयमानसमपि तव चिन्तयन्ति स्मिमाः ॥ विघ्नस्योद्भवादिकर्मप्रकर्तारपि अपगतप्रभूत
प्राकृत्वरणा यस्मात्तस्मादृशास्यापि तेऽग्रीकृतं वेदेन तव चिन्तयन्ति ॥ यद्वा आप्यवासवर्वासनिकार्यसकारणेऽस्व
भूरिकर्मयुक्तो वर्त्तते सर्वव्यतिरिक्तो निर्मापायाऽऽनवान्तं तत्सम कर्तृतेव युक्तं ॥ परमेश्वर तेन स्वत्वादृत्वता
वतारचरितमाह वेद्यानिनितस्य सादेः स्मरूपोऽपि रक्तवान् अपनीतामनीचवंशगाह्यनृतत्वेनो तद्रूपो विग्र

विघ्नोद्भवस्थाननिरोधकर्मतेऽय कर्तृत्वंगीकृतमपायापहृतः ॥ युक्तं न चित्रं मपि कार्यकारणे सर्वा
त्मतिव्यतिरिक्तेच वर्त्तते ॥ ५ ॥ वेदाम्बुगंगं तेन मस्तानिरस्कृतान्नवं मानलाघोरतरंगा विग्रहः अस्मा
दृदेवैकवयं भियाचते तस्मै नमस्तेविततो हितायते ॥ ६ ॥ हरिवंशे वापि भगवान् रहरिरूपतो ऽस्ते
तद्रूप ग्रहणा भिनित्र मुत्तरं नाथियथा स्तो तद्दियितं रूपं महापुरुषगुणामानतो महाभागवतो देम
दानवकुलतीर्थीकरणाशीलावरितः प्रद्वा देश्याकृष्णानामन्यभक्ति योते नमः हत तद्देषगुरुषैकपा
ले ॥ इदं वो हरति ॥ ७ ॥ ॐ नमो भगवते नरसिंहायनमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भववज्रनखवज्र
दंष्ट्रकर्माशयान्रंधयरंधय तमोग्रस ॐ स्वाहा ॥ अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठाः ॐ क्षौं ॥ ७ ॥

ह्योधस्यकवये ग्रहणो तदर्थं प्रविनते हितायस्तस्मै कल्याय ॥ ८ ॥ नरहरिप्रह्लादचरितेऽमहापुरुषस्य गु
णानामाश्रयः दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणशीलमाचरितं तव यस्य ॥ फलसंकलेन नस्त्वया न स्मन
स्वासावमस्मि ॥ ८ ॥ तेन सामपि तेन मे आविराविर्भतिप्रकटो भववी स्पाबाकर्मवासनाः रागादीन रंध
यनिर्दह ॥ भूयिष्ठाः ॥ भूयाः ॥ ८ ॥

श्री
भाग
टी
५८

विषयस्य स्वस्ति प्रार्थ नेवलस्यापि भवेत न च साधुपीडं विना न स्यात् ॥ प्रसंगो मम मंगलेप्यायतां च आत्मनो
प्रयोगस्य यातें विना न भवेद्दित्याशंकाह ॥ खलः प्रसीदतु ज्ञो यमनन्त भूतानि च मिथः ॥ धावमेव ध्यायन्त ते
षुंमनः च भद्रं पश्यमादिवा भजतनः आस्मा कसपिमति: प्रपि शान्त भूता वा मतिः प्रदेव की निष्कामा स
ती ॥ ९ ॥ नः सङ्गः क्वापि मा स्यात् यदि कथंचित् स्यात् तदिहाग्या वा विष्णुभक्तस्यादेव किं च भगवति स्थिरे च ॥ प्रा
गादि संगादेव माह ॥ यश्च तिरेद्रियप्रियः ॥ गृह दारादि ॥ ९ ॥ १० ॥ भगवति स्थिरप्रेम्णां गुणानाह ये साक्ष्यानविषया
णां संगात् ॥ लब्धं सुज्ञदविक्रम स्मृतिभिः आवतादिभिः संसदि शान्तसेवमानानां पुंसां संगता तेषां मानसम

खलस्य स्यादि यस्य खलः प्रसीदतां ध्यायं तु भूतानि शिवेनियोधिया ॥ मनश्च भद्रं भजतां अधोक्षजे आ
वेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ॥ ९ ॥ मा गारदारात्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ॥ यः प्राण
वृत्यापरितुष्ट आत्मवान् सिद्ध्यत्यदूरान्न तथेन्द्रियप्रियः ॥ १० ॥ यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः
संस्पृशतां हि मानसं हरत्यजोनः श्रवसि प्रविष्टं को नसेवेत मुकुंदविक्रमं ॥ ११ ॥ यस्यास्ति भक्ति
भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ॥ हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति
धावतो बहिः ॥ १२ ॥

लेहरति कथंभूतं निजमस्याधारणं वीर्यवैभवं वप्रभावातिशयो यस्य ॥ तीर्थं तु गंगादिषु मुहुः संस्पृशतामेव
गजेमले केवलं हरति तत्को वेन सेवेतेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ भगवद्भक्तानामपरमफलमाह ॥ यस्यास्ति प्रकिंचना निष्कामा
मनःशुद्धौ हरेर्भक्तिर्भवति ततः च तत्प्रसादेन सति ॥ सर्वे देवाः सर्वे गुणाः ज्ञानवैराग्यादिभिः सह तत्र सम्मा
गा सते ॥ नित्यं वसंति ॥ गृहदारासक्तस्य तु ज्ञानः हरिभक्तिसंभवात् ॥ महद्गुणा ज्ञानवैराग्यादयो न भवेति ॥ प्र
तिविषयमुखं मनोरथेन बहिर्धावतः ॥ १२ ॥ ८ ॥ ८ ॥

116

१२

५८

नञ्चहरीति विमुखस्य गृहायात स्यापि लोकेमहत्वं हृदयपते॥ समंतनङ्गपेहास्यामन्द मिति सदेतन माव॥ हरिर्हीनिय
प्रफुल्लानोमीनानोमीप्सितैतो यमेवा ला नेन विना जीवनाभावात॥ महानतिश्रसिद्धोपिगृहेयदासक्तेन तदसंप
तीनामिथुनानां भृत्यादिष्वपि प्रसिद्धं वपसेवयकेवलं मदनत्वेतदेव तस्यभवति॥ ननुत्वात्वादिनामयुनेषु नेषु पन
मानेषु सीमः पुंसामहत्वेवाललिमिथुनेषु प्रवृत्तमिथुनानां महत्वं यएव यश्च॥ न च यस्मादेवतस्मा हत्वं हिलाल
तामयवृत्तिरूपाटमनतेन हस्तानुपादि शाति कीहशोगुहवनैः तस्मात गोपिनिवेशः रत्नप्रादीनामुलेकोगो
प्रनयवसं सहतीना जन्ममरणादीनांचकलालम उलम विच्छेदायस्मात॥ ४॥ केतुमालेपिकामदेवस्वरूपणा
प्रात्ते इति शेषः किंमर्थमालोइमतव्राहा॥ लक्ष्म्या इति॥ प्रजापतिः संवत्सरः संवत्सरः सेव्यतो वैप्रजापति

हरिहिंसावाञ्जगवानसुधीशिरोमानाजगाणाग्निवतोयमीस्सिते॥ हितामहास्ते यदिसन्नतेगृ
हेनदामहद्धोवपमादपतीणं॥ ३॥ तस्मात्तुनोरागविधातृमन्तमानस्पहंमयदेत्यादिमूलं॥ हि
तागृहं संसक्तिवकवाले नृसिंहपादमततोर्लोभय॥ ४॥ केतुमाले भगवान्कामदेवस्वरूपणाले
क्ष्याः प्रियचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितृणांत्रह्मतीनांपुरुषांसंवत्सरपरिसंख्यातानां॥ पमंसंगगभामस्य पु
रुषमहासमतेनसोहितितमनसाविधत्ताय्यसवः संवत्सरांतेनिपतंति॥ ५॥ अतीवसुललितमा
तिविलाससविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया किंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभग
वदनारविंदश्रियारमां रमयन्निंद्रियाणि रमयते॥ ६॥

तिनिश्रुतेः तस्याञ्चदुहितरो याअभिमानिन्यो देवताः पुत्रादिवसाभिमानिनो देवाः तेषां प्रियचिकीर्षया पुरुषा
वरूपशालेनयामदासरात्रीणितैः परिसंख्याता गणाये षा षट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासांदुहितॄणां
महापुरुषस्यमहास्त्रंवक्रतेस्यतेतमा॥ ५॥ रमारमयन्त्रीयानीद्रियाणिरमयति॥ केनसाधनेनाह॥ अतीव॥
सुललितयायामगाधविलासः तेनविलसितोरुचिरोहासलेशामंदस्मितंतत्सहितावलोकएवलीलातया
किंचिदुत्तंभितंनुन्नमितंसुंदरंयद्भूमंडलंतेनसुभगंयद्वदनारविंदंतस्यश्रिया॥ ८॥ ॥

पुत्रानागत

धिर

मुषो ४ हो

श्री भाग टी ५१

ततो देवं निर्गुणात्मरूपेण न त्वापरमेश्वररूपेणामतिं ॥ यद्यपि तु जीवार्थमीप्सितं ॥ अमंतानिछायामीव
तायेगुणान् ॥ स्वार्थं तु नेप्सितं विसृष्ट्यादिरव गुणो माया करोति ॥ तस्मात्तदनेपि दुःखस्य सन्निधानात्
प्रकृतिं दृष्टा तेनाह ॥ यथा भ्रमरस्तोहृग्गुणाः अयस्कांतात्सन्निधानात् भ्रमति तथायं तदभिमुखं वसंत
गुणानां कर्मणां नीवाह्यानां चस्त्रादिता ननेमेतेन ननस ॥ ४० ॥ भवतं चविन भ्राह्य नगतामादिकारणाभू
तः स्वकरः मोचनमाश्रमग्रदेष्टु दृष्टा ये कृतार्थानत्वानावभ्य प्रत्यक्षीत्यां न नसह्य व निरगात ततस्थ

करोति विसृष्टस्थिति संयमोदयं यो मिमेते मे सि तमीर्थिरं ते ताः ॥ मायया गुणा ये भ्रमन्ते तव
अग्रेगुणा श्रीनिम स्त गुणा कर्म स्वाविताः ॥ ४० ॥ प्रमुष्याद्वैत स्व लिवारण्येयोगा रसायान
गदादि मूकवेर ॥ कृत्वाग्रदेह निरगाउदक नः श्रीद तिवे अः पुराणानामिमंविभु ॥ ४१ ॥ इति श्री
भागवते पंचमस्कंधे अष्टादशः ॥ १८ ॥ श्री शुक उवाच ॥ किंपुरुषे वर्षे भगवंतमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं
सीताभिरामं तच्चरणसंनिकर्षाभिरतः परमकल्याणी भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति ।
भ्रुवतन्भक्तिरुपास्ते ॥ १ ॥ आर्ष्टिषेणेन सह गन्धर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगव
त्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति ॥ २ ॥ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्ष
णशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मन उपासितलोकाय नमः साधुवाद
निकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३ ॥

तिरगतत्वं देहं संप्रमत्थ्यय श्रीडनस्थितः ॥ तं प्रणाला मी स्वस्यः ॥ ४१ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंच
मेऽष्टादशः ॥ ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते ॥ सेव्यसेवकभावस्तु भारते स्त्रीत्वमेव च ॥ ॥ भर्तृभग
वतो भगवतश्च तस्य कथां ॥ २ ॥ आर्यलक्षणानि शीलव्रतानि च यस्य उपशिक्षितात्मने सवनवित्राय
उपासितलोकाय नमः साधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिः तस्य निकषाय निकषाश्मवन्निर्धारणाय

विद परमभागवतो हनुमान्सह किंपुरुषैः ५

१२२

123

श्रीरामं परमार्थरूपेण नमति ॥ यदेकं वेदांतेषु प्रसिद्धं तत्त्वं तन्नमपद्ये ॥ कथंभूतं विष्णुशब्दवाच्यो ऽनुभवस्वरूप
एव मात्रा स्वरूपं यस्य तत् आदेतः प्रशांतं तथापि हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ता गुणा नाना जाग्रदाद्य
वस्था यस्मिन् ॥ अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्यक् ह शांतं स्वतत्त्वतः प्रत्यक्स्वरूपेणानुवृत्तत्वात् ॥ एवंभूतस्यापि जी
वस्यैव तस्य सर्वविपर्ययोऽस्य भूपते तत्राह विद्ग्रह कामभावाजातया वैपरीत्यमित्यर्थः ॥ ननु श्रीरामस्य भगवतो
ऽवतारस्तु रक्षसां पराभवाय यथा यस्मिन्नुष्यादस्मतोऽवधानात् ॥ न केवलं एतावत् किंतु इह संसारस्त्री
सङ्गादिकृतं दुःखं बहुवारमिति मर्त्यानां शिक्षार्थं सर्वात्मनः ॥ अन्यथा स्वस्वरूपे रममाणानां गतानां
नः सीतावरहकृतानि व्यसनानीति ज्ञतः स्यात् ॥ विषयासक्तिमात्रे व्यसना नहि तमुपपादयति नवैसम

यत्तद्विष्णुब्रह्मभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणाव्यवस्थं ॥ प्रत्यक्प्रशांतं सुधियोपलंभनं ह्यनामरूपं
निरहं प्रपद्ये ॥४॥ मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ॥ कुतोऽन्यथा स्याद्रम
तः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥५॥ न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तः त्रिलोक्यां
भगवान् वासुदेवः ॥ न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥६॥ न जन्म नूनं मह
तो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत ल

गवान् त्रिलोक्यां क्वापि सक्तः यत आत्मवतां धीराणामात्मा सुहृत्तमः ॥ अतो न स्त्रीकृतं मोहमाप्नुयात् न
लक्ष्मणं वेति देवहूतेन श्रीरामं समं त्रयतां विज्ञापितो ऽयं चावान् तस्य यावद्यः इति हे वसिष्ठिपिने लक्ष्म
णाद्दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टे हेतुम् यतो वसिष्ठवाक्यात् तस्यायाने मामपि न पुनः तस्य इत्यर्थः ॥६॥
अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति व्यक्तं तस्यतोषहेतुः सत्कुलजन्मादिकं इत्यभिप्रेत्य साहनजन्मे
स्यादित्याह तः पुरुषाणां जन्म महत्तः श्रीरामस्य तिवासौ भगसौन्दर्यं आकृतिः यद्यस्मात् तैः जन्मादिभिर्वि
सृष्टान् त्यक्तानविनः वनचरान् वत ग्रहो लक्ष्मणाग्रजोऽपि मित्र विवेककृतवान् ॥७॥

ग्रन्यपाततस्य या स्वाभ्यासादिश्रमो व्यर्थ इत्याह ॥ यदिहामुत्रिककामेषु लंपटो मूढः सुतदारादिषु यो
गतो मे वित्तदारान् कृत्ति तस्य कलेवरस्यात्ययान्मृत्योः शंकेत तथा विद्वानपि सन् यः सः शंकेत तस्य यत्नः श्रम
एव ॥१४॥ यस्मिंश्चिद्देहेऽपीयमेव दशा तस्माद्धे प्रभो प्रभो हे त्वमेव नो योगं विधेहि कीदृशं त्वयि स्व

यथेहामुत्रिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् ॥ शंकेत विद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्य
यत्नः श्रम एव केवलम् ॥१४॥ तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां त्वन्मायया हं ममतामधोक्षज ॥ भिं
द्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावम् ॥१५॥ भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला हि संति
बहवः मलयो मंगलप्रस्थो मैनाकः त्रिकूट ऋषभः ॥ कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिः ऋष्यमू
कः श्रीशैलो वेंकटो महेंद्रो वारिधारो विंध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणः चित्रकूटो गो
वर्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इंद्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतशः सहस्रशः शैला
स्तेषां नितंबप्रभवा नदा नद्यश्च संत्यसंख्याताः एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनंतीनामात्मना
चोपस्पृशंति ॥१७॥ चंद्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी
शर्करावर्ता तुंगभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विंध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा च
र्मण्वती सिंधुरंध्रः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मंदाकिनी यमुना सरस्व
ती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रुः चंद्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असि
क्नी विश्वेति महानद्यः ॥१८॥

भा॰ एवं सहजनानां तेनानुरूपं येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुकलेवरेऽर्पितामहंममतां तामाशु भिंद्याम तं योगं जनस्व सु
दुर्भिदामुपायांतरैः सर्वेषामप्यशक्याम् ॥१५॥ इलावृतवदस्मिन् वर्षे सरितः शैलाश्च संति ॥१६॥ नितंबप्रभ
वाः संभूताः नदा नद्यश्च प्रसिद्धाः ॥१७॥१८॥

श्री भाग टी ८१

लब्धं जन्म यैस्तैः पुरुषैः शुक्लादिभेदेन कर्मणा दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयन्ते साध्यन्ते हि यस्मात्सर्वा
एव गतयः कर्मानुसारेण सर्वेषां भवन्ति यथावर्णविधानं मोक्षप्रकामः संन्यासवनस्थत्वादि तद्व
ति प्रकारेणास्मिन्नेव वर्षे नृणामपवर्गश्च भवति एतच्च कर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तं तत्रान्यत्रा
पवर्गाभावेन तदुपायोपि वादरायणः संभवादितिदेवानामपि मोक्षं सूचितवान् ॥ १९ ॥ अपवर्गस्वरूप
माह योऽसाविति आत्मनि भवा आत्म्या तद्रहिते अनिरुक्ते वाचामगोचरे अनिलयने अनाधारे।

हववर्षे

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुष
नारकगतयो बह्व्यः ॥ आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते यथा वर्णविधानमपवर्गश्चापि भव
ति ॥ १९ ॥ योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्ये ॥ अनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमि
त्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसंगः
२० ॥ एतदेव हि देवा गायन्ति अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ॥ यैर्जन्म
लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २१ ॥

अनन्यनिमित्तः ॥ अहेतुकः ॥ भक्तियोग एव लक्षणं
स्वरूपं भवति ॥ नानागतीनां निमित्तं योऽविद्याग्रन्थिः ॥ तस्य रन्धनं छेदनं तद्द्वारेण ॥ महापुरुषपुरुषाः वि
ष्णुभक्ताः तैः प्रकृष्टसंयोगो यदा तदा ॥ २० ॥ एतदेव मानुष्यं वर्षं सर्वपुरुषार्थसाधनं गायन्ति ॥ अमीषां
किं शोभनं कृतं स्वयमेव साधनं विनैव हरिरेषां प्रसन्नो भूत्वा एवंभूतं स्वपुण्यं स्वयं दत्तवान् कस्मात् ॥ भारता
जिरे भारतवर्षे ॥ केवलं स्पृहैव ॥ यन्मुकुन्दसेवोपयोगि नृषु जन्म तदेव लब्धं ॥ २१ ॥

७३

126

८१

जलोपस्पर्शनेन विधूतरजः तमस्त्वयेषां हंसादयो जातयः तासां हि स्थानीयाः विबुधोपमं संदर्शनं ज्ञानं सुरतादि
हितं रूपं प्रजननं मैथुनं यस्मात् ऽदनेच येषां ॥४॥ प्रत्नस्य पुरातनस्य पुरुषस्य विष्णोर्यद्रूपं तत्पसूर्यं महीमहि शरणं व्रजेम कथं
भूतं सत्यादीनामात्मानं अधिष्ठातारं तत्र सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः ऋतं प्रतीयमानो धर्मः अमृतानां तद्धेतुकस्य

मणिकूटो वज्रकूट इंद्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः ॥ अरुणा नृ
म्णांगिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतंभरा सत्यंभरा इति महानद्यः ॥ यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तम
सो हंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः ॥ स्वर्गद्वा
रं त्रय्या विद्यया भगवंतं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजंते ॥४॥ प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत्सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः ॥ अ
मृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ विधिना प्लक्षद्वीपमध्य आव्यायते ॥५॥ प्लक्षादिषु पंचसु पु
रुषाणामायुरिंद्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते
॥६॥ प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि शाल्मलो द्विगुणविशालः ॥ समानेन सु
रोदेनावृतः परिवृंक्ते ॥ यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा ॥७॥ यस्यां वाव किल निलयमाहुर्भगवतः
छंदःस्तुतः ॥ पतत्रिराजस्य सा द्वीपहूतये उपलक्ष्यते ॥८॥ तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञ
बाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यः ॥ तन्नामानि सप्तवर्षाणि व्यभजत ॥ सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देव
वर्षं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ॥९॥ श्रीरामः ॥

वेदस्य अमृतस्य शुभफलस्य मृत्योरशुभफलस्य छंदोभिः स्वावयवभूतैः श्रीविष्णोस्तोतीति छं
दःस्तुतः तस्य द्वीपस्य आह्वानाय व्यपदेशाय सुपर्णोपि प्लक्षत्वात् शाल्मलिसंज्ञितेति ॥८॥ ॥५॥ ॥

स्वगोभिः ॥ स्वरश्मिभिः ॥ २३ प्रथः प्रजेशो सोमो नो राजा आस्त्वित्याशिषमुद्दिश्य भवन्तं जुह्वत इत्यपाठे वृविवन्त्रयासं सम्भाव्यः
सावाष्पा ॥ सकोमलशिखा ॥ तेषां रोविषा ॥ २४ ॥ हे जातवेदः ॥ तेषां जातवेदसि अवलोकयेत् ॥ हव्यवाडुसि अ

कुं दं ॥

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैव विख्याताः स्वरसः शतशृंगो वामदेवः कुंदो मुकुंदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरि
ति अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नंदा राकेति ॥ २१ ॥ तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञा भगवंतं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजंते ॥ २२ ॥ स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयोः प्रजानां सर्वासां राजांधः सोमो नः आस्त्विति ॥ २३ ॥ एवं सुरोदाद्बहिः तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपः यस्मिन् कुशस्तंबो देवकृतः तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवाप
रः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति ॥ २४ ॥ तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः
स्वपुत्रेभ्यः ॥ यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत ॥ वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रत
विविक्तवामदेवनामभ्यः ॥ २५ ॥ तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव चक्रः चतुःशृंगः क
पिलः चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति ॥ रसकुल्या मित्रविंदा श्रुतविंदा देवगर्भा घृतच्यु
ता मंत्रमालेति ॥ २६ ॥ यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवंतं जा
तवेदसरूपिणं कर्मकौशलेन यजंति ॥ २७ ॥ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् देवानां य
ज्ञेन पुरुषं यजन इति ॥ २८ ॥

तो देवानां यतेन पुरुषं हविर्भिर्वयजन ॥ अंगानां नामादने मे भिनेसमर्पयस्वेति ॥ २८ ॥

मधुकुल्या ४
कुं ३
पुरुषांगानां २

उपक्लिमः वेष्टितः यथा कुशद्वीपो घृतोदेन वृतः ॥१८॥ गुहस्य कार्तिकेयस्य स्वयं भगवान् ज्ञानी आपो मयं प्रम
यं ॥२२॥ हे आपः पुरुषादीस्पुरात ॥ लवणसाम अर्णाः स्यभवत्या ॥ अतएव क्रौंचो कोपुनेस्य ॥ नाभवस्याः नः ॥ प्रस्मा

तथा वहिः क्रौंचद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तो वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन यस्मि
न् क्रौंचो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते ॥१८॥ योसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोपि
क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥१९॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामा
धिपतिः स्वे द्वीपे सप्त वर्षाणि विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान्निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः पर
मकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविंदमुपजगाम ॥२०॥ आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा
भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुताः तेषां वर्षगिरयः ॥ सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः
शुक्लो वर्धमानो भोजन उपबर्हणो नंदो नंदनः सर्वतोभद्र इति ॥२१॥ अभया अमृतौघा आर्यका
तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लेति ॥ यासामंभः पवित्रममलमुपयुंजानाः पुरुषऋषभद्रविणदेव
कसंज्ञा वर्षपुरुषा आपोमयं देवमपां पूर्णेनांजलिना यजंते ॥२२॥ आपः पुरुषवीर्याः
स्थ पुनंतीर्भूर्भुवः सुवः ॥ ता नः पुनीतामीवघ्नीः स्पृशतामात्मना भुव इति ॥२३॥ एवं पुरस्तात्क्षीरोदात्
परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः ॥ समानेन च दधिमंडोदेन परीतो यस्मिन्
दिशाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशको यस्य ह महासुरभिगंधस्तं द्वीपमनुवासयति ॥२४॥

कंमत्स्य शातोभुवः शरीरानीतिपंनेव ॥२३॥ दध्नो मंडरमः स्पपवोदकं यस्यस ॥ ॥२४॥ श्रीरामाय नमो नमः

ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्तिं सकेनेत्र ब्रह्मसालोक्यादिसाधकेन ॥३२॥ कर्ममयं कर्मफलरूपं ब्रह्मलिंगं प्रतियस्मात् एक
स्मिन्नेव परमेश्वरे अद्वैतं निष्ठा यस्य तत् अत एव शांतं नोद्वेगं ॥३३॥ ततः शुद्धोदात् परस्तात् लोकः सूर्यप्रकाशो लोकवान् देशः
अलोकस्तद्रहितः तयोरंतराले मध्ये तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ॥३४॥ ततः पुष्करस्य दिग्मेरुतो दिव्यकियतांतरेणमपेक्षा
यां तदंतर्वर्तिनी भूमिमाह यावन्मानसोत्तरमेर्वंतरं सार्धमेकलक्षं तावत् सार्धकोटिपरिमिता तावती भूः शुद्धादामर

तद्वर्षपुरुषा भगवंतं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मणाराधयंतीदं चोदाहरंति ॥३२॥ यत्तत्कर्ममयं लिंगं
ब्रह्मलिंगं जनोर्चयेत् ॥ एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नमः ॥३३॥ ततः परस्ताल्लोकालोकनामाचलो लोका
लोकयोरंतराले परित उपक्षिप्तः ॥ यावन्मानसोत्तरमेर्वंतरं तावती भूमिः कांचन्यन्यादर्शतलोपमा ॥ यस्यां
प्रहितः पदार्थो न कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृतासीत् ॥३४॥ लोकालोक इति समाख्या
यदनेनाचलेन लोकालोकस्यांतर्वर्तिनावस्थाप्यते ॥३५॥ स लोकत्रयांते परित ईश्वरेण विहितो यस्मा
त्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोर्वाचीनांस्त्रीन्लोकानावितन्वाना न कदाचित्पराची
ना भवितुमुत्सहंते तावदुन्नहनायामः ॥३६॥ एतावाल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितः
कविभिः स तु पंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागोयं लोकालोकाचलः सार्द्धद्वादशकोटिरुन्न
तायामः ॥३७॥ ॥

तोस्ति तत्र च प्राणिनोपि संति ततः कांचनी भूमिरप्यस्तीत्यर्थः ॥ सा चैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरैककोटिपरिमि
ता ज्ञेया एवं हि सति मेरुलोकालोकयोरंतरं सार्द्धद्वादशकोटिपरिमितं वदंत्याणाकुपपर्यंतं भवति ॥ एतदेव विशे
षतंत्रेषूक्तं ॥ कोटिद्वयं चैकपंचाशल्लक्षाणि च ततः परं ॥ पंचाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः समानमाः ॥ ततो हेममयी
भूमिर्दशकोट्यो वरानने ॥ देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परं मितिः ॥ अत्र च दशकोटित्वं भूवेष्टितभूम्या
सहस्रं पृथ्वं ॥ सर्वसत्त्वपरिहृतेति देवव्यतिरेकेणास्ये देवानां क्रीडनार्थाय स्मृतान्वानि ॥३५॥ ॥

लोकत्रयस्यांते परितो मर्यादारूपो विहितः यस्मात् स्मृतिवेधको तत्सूर्यआदिर्येषां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिषां आवितन्वानाः स
मंतात् ॥ प्रकाशयंतः परितो गतेन ते शाक्येन तिनाव [illegible] तस्मात् तस्य तदन्तरूपमायामस्य त्रिलोकायस्य त्रुवाद त्रुद्धि
ततात ते त्रिलोकी मर्यादाभूत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ सो यं तत्र लोकालोकाचलः स्वस्य भागः ब्रह्म ऽथैषा स्वार्थवादा दशाको यो
मनो देकत इति इहद्वा ॥ ३८ ॥ आशा स्त्वादित्ये यो यिनिवेशिताः ते आसमंते ॥ ३५ ॥ न तस्य दिग्गजानां स्वविभूतीनां च विविधा
वीर्योपवृंहणाय सकल लोकस्वस्तये भगवान् तत्र महाविभूतिपतिः ॥ किंरूपं ज्ञानमनः स्वस्य यादृशं शुद्धं सत्त्वं तत्स्वयं

तत्त्व परिशिष्टाच्च तत्स्वाशास्त्वाम्नायो निनाखिलजगत्कल्याणाशिविशेषिताय स्वदपनयः ॥ ३७ ॥ ऋषभः पुष्करचू
डो वामनो पराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३६ ॥ तेषां स्वविभूतीनां लोकपालानां विविधवीर्यो
पबृंहणाय भगवान्परममहापुरुषो महाविभूतिपतिः ॥ अंतर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यै
स्वयोगघृमहासिद्धुपलक्षणाद्विषक्सेनादिभिः ॥ स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभि
तैः भुजदंडैः संधारयमाणः तस्मिन्गिरिवरे समंतात्सकललोकस्वस्तय आस्ते ॥ ३८ ॥ आस्ते एवं
वेषं गतो भगवान्पुष आत्मयोगमायाविरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

वयमाणा आविष्कुर्वन्कीटं यायसंज्ञानादीन्महतो महासिद्धयः योपलक्षणां यस्य दोर्दंडैरुपलक्षितः सन्तत
महाविभूतिः परमैश्वर्यस्य पतित्वादेकवन्मूर्त्या समंतादास्ते ॥ ४० ॥ ननु नर्यामितया ततः स्थैव सर्वं कर्तृत्वा
किं तस्य बहिः समंताद्व स्थानेनेत्याशंक्याह तस्यास्यियमेव व्याचष्टे आत्मनो योगमायाविरचिताया विविधलो
कयात्रा तस्या गोपीथाय रक्षणाय एष भगवानेवं भूतमाकल्पं सर्वेषां गतः लीलया आस्त इति समंतादास्ते ३।

ह्यलोकपरिमाणं च मेरोरेकतः सार्धद्वादशकोट्यः तत्र लोकालोकाद्बहिरलोकात्परस्ताद्विशुद्धां किंच ज्ञानयनेफलायास
श्रीकृष्णेन प्रदर्शितं ॥४४॥ विस्तारेणाकाशब्रह्माण्डमानं सर्वतो विनिर्दिशयति ॥ अण्डमध्यगतः किं तन्मध्यं तदाह द्यावाभू-
म्योः पूर्वोक्तस्वकपालयोः ॥ यदन्तरं मध्यस्थानं सर्वतः पंचविंशतिकोट्यः स्युः ॥४५॥ अण्डमध्यावस्थाने कारणं तत्रा-

योऽन्ते विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं ॥ यद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततः परस्ता-
द्योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरन्ति ॥४४॥ अण्डमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदन्तरं ॥ सूर्याण्ड-
गोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः ॥४५॥ मृतेऽण्ड एष एतस्मिन् यदभूत्ततो मार्तण्ड इति व्य-
पदेशः ॥ हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्याण्डसमुद्भवः ॥४६॥ सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्म-
ही भिदा ॥ स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः ॥४७॥ देवतिर्यङ्मनुष्याणां
सरीसृपसवीरुधां ॥ सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ॥४
इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥२०॥

म निर्वचनेनाह ॥ मृते अचेतने एष सूर्यो विराड्रूपेणाऽस्मात्प्रविष्टः ॥४६॥ किंच सूर्येणैव विभज्यन्ते दिशः
खं मन्तरिक्षं भिदा अस्यापि विभागः ॥ स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षपदे श्रीरसौकांसि अतलादीनि ॥४७॥ उपासनार्थ-
माह ॥ देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठाता च ॥४८॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे विंशो-
ऽध्यायः ॥२०॥ ५ ॥ ॥ राम

श्री·
भाग·
टी·
५९

एवमध्यायविंशत्या भूमर्यादा निरूपिताः॥ अतः परं ग्रहमर्यादया पालनं त्रिभिरुच्यते॥ एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रमतो
वर्ण्यते स्वगत्या राशिसंचारैः लोकयात्रा निरूप्यते॥ एतावानित्यस्तोरणाकोद्रुः पंचाशत्कोटियोजनपंचविंशतिः द्विदल
योरप्यैक्यं एकस्य मानेनापरस्य मानमनुमेयमिति दृष्टांतेन द्वत॥ ते अंतरेणांतरिक्षं तदुभयसंधितं नाभाक्रमयतः संल
ग्नं। उदगयनादिसंज्ञाभिर्मंदादिसमगतिभिः॥ व्याख्याकाले मारोहणादिस्थानेषु आरोहणाद्यभिपद्यमानो मकरा

श्रीशुकः॥ ॐ एतावानेव भूवलयस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः॥ एतेन हि दिवो मंडलमानं त
द्विद उपदिशंति॥ यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अंतरेणांतरिक्षं तदुभयसंधितं॥१॥ यन्मध्यगतो भगवां
स्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा॥२॥ स एष उदगयनदक्षिणायनवैषु
वतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमा
नो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते॥३॥ यदा मेषतुलयोर्व
र्तते तदहोरात्राणि समानानि भवंति॥ यदा वृषभादिषु पंचसु च राशिषु चरति तदाहान्येव वर्धंते॥ ह्रसति च मासि
मासि एकैका घटिका रात्रिषु॥ यदा वृश्चिकादिषु पंचसु वर्तते तदाहोरात्राणि विपर्ययाणि भवंति॥४

दिक्ष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते॥३॥ तत्स्वरूपं चयति यदेति ग्रसंतवैषम्यस्याभावात्॥ समानीत्युक्तं
सर्वथा साम्यं त्वेकस्याहोरात्रस्य पूर्वापि वृषभमिथुनयो रेवावृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासः तथापि रात्र्यपेक्षया
आधिक्यं त्वादर्धेतिरस्तं॥ एवं रात्रिहृद्धावपि दिनापेक्षया ह्रसतीत्युक्तं॥ एकैकेति स्थूलदृष्ट्योक्तं द्विह्रासयोः
प्रतिमासं वैषम्यात्॥ विपर्ययाणीति अहानि न्यूनानि रात्रयोऽधिका इत्यर्थः॥५॥ ॥

नार

तरिशु

५९

136

नहृ हिङ्क्रमकालमाहुर्यावदिति ॥ ६ ॥ एवमंशाहिवातिसिंशन्नवकोटय इति मेरोरुभयतो मानसोत्तरस्यां तविस्तारेणापंच
दशलक्षाधिककोटित्रयपरिमिते ने द्विपरिमंडले मानसोत्तरे ॥ एवं वदशभिश्चादिकाभिरिमा दिक्षपि त्रैराशिक गणि
तेन तत्र मानसोत्तरे ये ॥ अत्रोपदितो विशेषः पुराणाने वादववांतव्यः ॥ तत्रापि ग्रहादिस्थानानितायपुराणादर्शितानि स
र्वग्रहाणां वीतोपवस्थानानि द्विजसत्तमाः ॥ स्थानं जरद्गवं मध्ये तथैरावतमुत्तरं ॥ वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिहतत्व
न इति ॥ तदेवमध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयेषु मेरुवीथीचेत्याद्यभिधीयते ॥ त्रिभिस्त्रिभिस्त्वश्विन्यादि नक्षत्रैः नागवीथ्यै
गजवीथ्यैरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयमार्षभी गोवीथी जरद्गवी चेति मध्यमार्गे वीथीत्रयं ॥ अजवी

यावद्दक्षिणायनमहानि वर्द्धन्ते यावदुदगयनं रात्रयः ॥ ६ ॥ एवं नवकोटय एकपंचाशल्लक्षाणि योजनानां
मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशति ॥ ७ ॥ तस्मिन्नैन्द्री पुरी पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानी नाम दक्षिणतो याम्यां सं
यमनी नाम पश्चाद्वारुणी निम्लोचनी नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरी नाम तासूदयमध्याह्नास्तमयनि
शीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशं ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

थी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयं ॥ तदुक्तं तत्रैव अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता रोहि
ण्यार्द्रा मृगशिरा गजवीथ्यभिधीयते ॥ पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मा
र्ग उच्यते ॥ तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता ॥ हस्तश्चित्रा तथा स्वाति गोवीथीति तु शब्दिता ॥ ज्येष्ठा विशा
खानुराधा वीथी जारद्गवी मता ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥ मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभि
शब्दिता ॥ श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शततिभिषक्तया ॥ वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ॥ एतास्तु वीथयस्ति
स्रो दक्षिणो मार्ग उच्यत इति ॥ याम्या भरणी आदित्या अदितिदेवताका पुनर्वसुः ॥ मार्गी मृगवीथी ॥ ८ ॥ ॥

त्रिमितानि

137

तत्र कालनियमेन कर्मणां विपाकैः सनुष्यस्य निमित्तभूतं मासमानं विभज्य विनिर्दिश्यमानः वितर्कमासो यथोपनतो
यथा कर्मभोगाज्ञत्तु गुणानन्तो नामासाते ईन ॥२॥ वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पुरुषास्य यात्रास्ताते कर्मभिर्दिष्टा दिष्टुपथे
नविनाने सुध्यानादिभिन्नं नर्धामिनु पयुज्यते ॥३॥ सप्तदशमासमासास्त्रिदिव्यवहारकारणा मिताः ॥ तपस्तोकान्तामाघा
वसुतिर्येतंतरं तेरणाम ध्ये यत्र भोवल घमन्ति संततस्य मध्ये यत्कालचक्रं नटु ततः ॥४॥ राशिभिर्मेषादिभिः संत्रता चोवाचे ज्ञादि
संज्ञोस चांद्रमासामांमासमाहः ॥ पक्षद्वयं समस्तं इति चांद्रेण मानेन सपादं महा नतत्र द्वयं सौरेण दिवानक्तं च प्रदेश ॥

सएष भगवानादिपुरुषः सर्ववस्तुसत्ताज्ञाता समो लोकानंभवतस्य ज्ञात्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धिनिमित्तं कवि
भिरपि च वेदे विनिर्दिश्यमानो द्वादशधा विभज्य षड्ऋतुवसंतादि पुरुषानु यथोपजोषमृतुगुणान् विद
धाति ॥ २ ॥ तमेनमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्र
द्धया यजंतो नुसा श्रेयः समधिगच्छंति ॥३॥ अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरन्तरेण नभोवलयस्य
कालचक्रगतो द्वादश मासान् भुंक्ते ॥४॥ राशिसंज्ञान् संवत्सरावयवान् मासः पक्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्ष
द्वयमुपदिशंति यावता षष्ठमंशं भुंजीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते संवत्सरावयवः ॥ यावतार्धेन नभोवीथ्यां
प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते अथ यावन्नभोमण्डलं सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कार्त्स्न्येन स ह भुंजीत
तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिः समामनंति ॥ १

५३

त्रमिति पित्रे एष षष्ठमंशं राशिराशि भुंक्ते ॥५॥६॥ मेरुणाभ्यां सह भुंजीत स हरिः सूर्यः ॥ यदा तु लग्नप्रतिपदि संक्रांतिर्भवति ॥ तदा सौ
र चांद्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्धन्ते चांद्रमानेन षट् भक्ष्यंती
ति द्वादश दिनन्यूनं वर्षं यथा तानुक्रमयोः स्वगुप्यस्था ज्ञावो भवति पर्व पंचवर्षाणि गच्छंति ॥ तत्र मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः ॥ ततः ॥
पुनः षष्ठः संवत्सरो भवति ॥ तदेव संवत्सरभेदेन संवत्सरादि पंचकं समामनंति ॥ १ ॥

141

रोमादीनामपि भूम्यानेककार्यत्वात् एवं चंद्रमा इति अर्कगभस्तिभ्यः मंडलरूपेभ्यः सपादर्क्षाभ्यां सपाददिनवृद्ध्ये
न ८ सर्वेषां जीवनिवहानां प्राणः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अत एव जीव इत्युक्तो जीवस्य ९ तद्देवादयपक्ष
इति ९ दक्षिणेनैव न तु तेषां दृष्टगन्तव्यगतिरस्तीत्यर्थः कालायने कालचक्रे ईश्वराधाराश्रवणासंख्यावभिनिर

एवं चंद्रमा अर्कगभस्तिभ्यः उपरिष्टाल्लक्षयोजनतः ॥ उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मा-
सभुक्तिं सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुंक्ते ॥८॥ अथ चापूर्यमाणाभिश्च कला-
भिः अमराणां क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितॄणामहोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्व-
जीवनिवहप्राणो जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्तैर्भुंक्ते ॥९॥ य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान्म-
नोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय
इति वर्णयंति ॥१०॥ तत उपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजिता-
न्यष्टाविंशति ॥११॥ तत उपरिष्टादुशना द्विलक्षयोजनत उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैव वार्कस्य शैघ्र्यमांद्य-
साम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यमनुकूल एव प्रायेण वर्षयंश्चारेणानुमीयते स वृष्टिविष्ट-
म्भग्रहोपशमनः ॥१२॥

तानि सहाभिजिता

तत्र फलविशेषमाह पक्षकर्कालिंगेनेन सह तथा च स्मृतिः ॥ अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामधस्तात्
श्रोणाया इत्यादि ॥११॥ पुरतः सूर्यगामोदयमानोऽनन्तरे पश्चात्तदस्तमये ॥ सह एव भुज्यमाने चारेणाक्रमस्थानवत्त्वा-
यतिक्रमणात् वृष्टेर्विष्टम्भः तस्मिन्नेव स्मात् ग्रहात् तन्नोपशामयतीति तथा ॥१२॥

तथा बुधो व्याख्यातः शुक्रस्तु पश्चात् स्थितोऽ इव वर्तनीतीति किंतु दिशो ऽ बाहुतनतस्मादिना प्रागेशं मतं सूचयति ।। १३ ।। प्रचेश
मतु ।। तुः स्वसूचकः यदि न वक्रेणाभिवर्तते तर्हि त्रिभिः पक्षैः ।। १४ ।। यदि न वक्रः स्यात्तर्हि परिवत्सरं ।। १५ ।। इति श्रीभावार्थ

ते६

उपरिष्टाद्बुधो व्याख्यातः तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः ।। प्रायेण शुभकृद्
यदार्काद्व्यतिरिच्येत तदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ।। १३ ।। अत ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्ष
द्वितय उपलभ्यमानः त्रिभिः त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन्द्वादशानुभुङ्क्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते प्रायेणा
शुभग्रहोऽघशंसः ।। १४ ।। तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनान्तरगता भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौ परिवत्सरं प
रिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात् ।। प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य ।। १५ ।। तत उपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीय
मानः शनैश्चर एकैकस्मिन्राशौ त्रिंशन्मासान्विलम्बमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरैः प्रा
येण हि सर्वेषामशान्तिकरः ।। १६ ।। तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयोजनान्तर उपलभ्यन्ते य एव लोका

ते२

नां शमनुभावयन्तो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति ।। १७ ।। इति श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे द्वावि

व२२

शतितमोऽध्यायः ।। २२ ।। श्रीशुक उवाच ।। अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं प
दमिति ।। यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः
सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णितः

दीपिकायां पञ्चमे द्वाविंशः ।। २२ ।। त्रयोविंशे ध्रुवः स्थानं ज्योतिश्चक्रं च शिंशुमारस्वरूपेण हरेश्च स्थि
तिरुच्यते ।। यत्र स्थितं विष्णोः पदं यत्र ध्रुव उपास्ते तिष्ठ समयः ।। सर्वकालमेव ध्रुवं तस्येति तथा तेनैव स्वरूपे ।।

143

मेढ्यां स्तंभे धान्याक्रमणपशवो बली ..... ॥ कर्मसारथिः सहायो येषां ॥ २ ॥ ईश्वरा यथा यारानस्पतनशंकेवनास्ती
तिवक्रमतोतरमाह हके विदितज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं योगधारणायां स्थितमिति शेषः ॥ ४ ॥ लांगूले अग्रभागे

स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमेषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां
स्थाणुरिवावष्टंभ ईश्वरेण विहितः ॥ शश्वदवभासते ॥३॥ यथा मेढीस्तंभ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः स
वनैर्यथास्थानं मंडलानि चरंति ॥ ॥ एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुव
मेवावलंब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पांतं परिचंक्रमंति नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः क
र्मसारथयः परिवर्तंते ॥ एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः ॥ कर्मनिर्मितगतयो भुवि न प
तंति ॥४॥ केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयंति ॥
यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः ॥ तस्य लांगूले प्रजापतिरग्निरिंद्रो धर्म इति
पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः ॥ तस्य दक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षि
णपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुंडलाभोगसन्निवेशस्य
पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवंति पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगंगा चोदरतः ॥५॥

दक्षिणे भागे उदगयनानि अभिजिदादीनि पुनर्वस्वंतानि चतुर्दश दक्षिणपार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्यादीनि त्रया ॥

तु देवस्यानविशेषेणाविमस्य दर्शयति पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना पुनर्वसुकटयाघमातंस्यनते तेंऽपुष्योर्दक्षिणावामस्य
य ॥ आर्द्राश्लेषे तयोर्निरंतरे अभिजिदुत्तराषाढे उत्तराषाढादक्षिणायनयोरादंश्रवणपूर्वाषाढे तयोरन्नमुखेधृति ॥
धनिष्ठामूलेव तयो ... पूर्वे मघादीनि याम्यानक्षत्राणि दक्षिणायनान्यष्टौ तानि वामपार्श्ववंक्रिषु वामपार्श्वास्थि
षु मृगशीर्षादीनि प्रातिलोम्येन पूर्वभाद्रपदांतानि यान्युदगयननक्षत्राणि उत्तरायणानि दक्षिणपार्श्व शतभिषाज्येष्ठे

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणावामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषे दक्षिणावामयोः पश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणावामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणापूर्वाषाढे दक्षिणावामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलं च दक्षिणावामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववंक्रिषु युंजीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववंक्रिषु प्रातिलोम्येन प्रयुंजीत शतभिषाज्येष्ठे स्कंधयोर्दक्षिणावामयोर्न्यसेत ॥ ६ ॥ उत्तराहनावगस्तिरधरहनौ यमो मुखेषु चांगारकः ॥ शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चंद्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वांगेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ॥ ७ ॥ एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः ॥ संध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत ॥ नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषांपतये महापुरुषायाभिधीमहीति ॥ ८ ॥ ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालं नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशुपापं ॥ ९ ॥ इति श्रीभागवते पंचमे त्रयोदशः ॥ २३ ॥ ॥

स्कंधयोर्दक्षिणावामयोर्न्यसेत ॥ ६ ॥ यमो नूनत्वनूपः तथा नारायणोऽश्विनो च केऽऽदिगलपृष्ठे शृंगे ॥ ७ ॥ ज्योतिर्लो
काय आश्रयाय ॥ कालायनाय कालवत्स्वरूपाय नमाभिधीमहीति मंत्रेणोपतिष्ठेत ८ मंत्रकृतां पूर्वोक्तं मंत्रं जपतां ९
इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

योजनायुतांतरेणप्रत्येकंकॢप्ताः॥ आयामोदैर्घ्यं कटाहस्यतावद्विस्तारेण॥ ७॥ सप्तमान्येव विवराणिवर्णयति एतेष्विति
दिसा॥ अथ्यातलइत्यतः॥ आक्रन्नेनगृह्येन एतेषुदैत्यादयोनिवसंतीत्यन्वयः॥ कथंभूतेषु अधिकःकामभोगैश्वर्यानंदश्च विभू
तिश्चसंपत्तिःतैः सुसमृद्धाभवनादयोयेषु॥ कथंभूताः नित्यप्रमुदिताः अनुरक्ताः कलत्रादयोयेषां नप्रतिहतःकामोये

मि

उपवर्णितंभूमेर्यथासंनिवेशावस्थानंअवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराः॥ एकैकशो योजनायुतांतरेणायाम
विस्तारेणोपकॢप्ताः॥ अतलंवितलंसुतलंतलातलंमहातलंरसातलंपातालमिति॥ ७॥ येतेषुहिविल
स्वर्गेषुस्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिःसुसमृद्धभवनोद्यानक्रीडविहारेषुदैत्यदानव
काद्रवेयानित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरागृहपतयईश्वरादप्यप्रतिहतकामामायावि
नोदानिवसंति॥ ८॥ येषुमहाराजमयेनमायाविनाविनिर्मिताःपुरोनानामणिप्रवरप्रवेकवि
रचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपा
रावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैःसमलं
कृताश्चकासंति॥ ९॥ ॥ रामायनमः॥

यांमायाविनोदोयेषां॥ ८॥ किंचहेमहाराजयेषुमयेननिर्मिताःपुरःचकासतीत्यन्वयः कथंभूताः नानायेम
णिप्रवरास्तेषांप्रवेकाःमुख्याःतैर्विरचितैःविचित्रैर्भवनादिभिः॥ तथाविवरेश्वराणांगृहोत्तमैश्चसमलंकृताः
कीदृशैः गृहोत्तमैश्चसमलंकृताःकीदृशैःगृहोत्तमैः नागाश्चअसुराश्चमिथुनभूताःपारावतादयःचतैराकी
र्णाःकृत्रिमभूमयोयेषुमःपार्श्वांतरे॥ नानात्वनतंमिथुनेविशेषणं॥ ९॥

उद्यानानि वरूथिनवाम अमरलोकश्रियम् अतिशायितानि येषु उक्ता सती सन्वयः ॥ कानि? श्रीभिः केषां ॥ कुसुमफलस्तवकाद्या
स्सभवा किसलयानि चैतैर् वनतारुचिरा विटपा येषां तत्पाविटपिनां लतानां संबंधी वालिविताना स्त्रीभिः तुल्या समिथुना च
क्रवाकादि मिथुन सहिता ये विविधा विहंगाः ॥ तथा कानां जलाशयानां च श्रीभिः कीदृशानां अमले जले पूर्णानां ॥ पुनर
पि केरे ति शायितानि फलचकुलो स्त्रयेन नक्तं सितं यज्जलाशयानां नीरं तत्सिनया निर्नीरजादीनि तेषां वने प्रकृते निकेतनं।

उद्यानानि वातितवांसमनइंद्रियानंदिमिः कुसुमफलस्तवकसुभवाकिसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां ल
तांगालिंविताना श्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णानां फलचकुलोत्पलेन नक्तमि
तनीरनीरजकुमुदकुवलयकल्हारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहारा
कुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशायितानि ॥ १० ॥ यत्र ह वाव न भयमहो
रात्रादिभिः ॥ कालविभागैरुपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ यत्र महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वतमः प्रबाधंते ॥ १२ ॥ न
वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवै
वर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवंति ॥ १३ ॥ न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्च
न मृत्युर्विना भगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् ॥ १४ ॥

येः तेषां श्रेष्ठानामप्यदिताणां एको खंडो यो विहारः नेनाकुलाश्च ने मधुराश्च विविधस्वनादयः ते येंद्रियोत्सवाः तैश्च
यद्वा समिथुने स्यादिहंगनवैणैवसंबंधः ॥ मनइंद्रियानंदिभिवितिस्वनादीनां विशेषणानि तत्र नीरजं सामान्येन कमलं लो
हितशतपत्रं तद्विशेषः ॥ १० ॥ अहोरात्रादिभिर्यद्भयं तन्नोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्लमः श्रमः ग्लानिरुत्
साहः ॥ १३ ॥ कल्याणानामेवालक्ष्यपाणां ॥ १४ ॥

यस्मिन्भगवत्तेजसि प्रविष्टे ऽसुरवधूनां पुंसवनानि गर्भाः ॥ आयत्नर्था इवेत्स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति स्रावपातौ ज्ञेयौ
सवर्णेरताः स्वैरिण्यः कामिन्यः त्वसवर्णेपि न चाप्नुतिं च चलाः पुंश्चल्यः विलायनं विलापतन्न साधयित्वा संभोगसमर्थं
कृत्वा स्वीयायै ऽयसायावरणाविलासाः तन्मूर्तिकोवलोकः ॥ तेनानुरागयुक्तस्मिते तेन संलापउपगूहनं च तदादिभिः

माया

यस्मिन्प्रविष्टे ऽसुरवधूनां पुंसवनानि भयादेव स्रवंति पतंति च ॥ १५ ॥ अथातले मयपुत्रो ऽसुरो बलो निवसति
येन ह वा इह सृष्टाः ॥ षण्णवतिर्मायाः याः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयंति ॥ यस्य च जृंभमाणस्य मुख
तः त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति ॥ या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्ये
न साधयित्वा स्वविलासानुरागावलोकनस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं रमयंति ॥ यस्मिन्नुपयुक्ते पुरु
ष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमिति अयुतमहागजबलं आत्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव ॥ १६ ॥ ततोऽध
स्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः ॥ प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या
सह मिथुनीभूत आस्ते ॥ यतः प्रवृत्ता सरिच्छ्रेष्ठा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना
समिध्यमान ओजसा पिबति ॥ तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेंद्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषी
भिर्धारयंति ॥ १७ ॥ ॥

यस्मिन् ॥ रसेउपयुक्ते सेविते ॥ १६ ॥ भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुर्वह्निः ॥ तेन निष्ठ्यूतं त्यक्तं यत्पतनं असुरेंद्रा
णामवरोधेषु अंतःपुरेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ रामायनमः ॥

राम ॥ राम ॥ राम ॥ ॥

१५ किल४ 149

सुतले बलिरधुनाप्यास्त इत्यन्वयः ॥ कथंभूतः सन् महेन्द्रस्य प्रियं कर्तुमिच्छता ॥ प्रथमं पराक्षिप्तमपहृतं लोकत्रयं यस्य सः पु नर्भगवतोऽनुकंपयैव ततश्च प्रवेशितः सन् कीदृशेन योऽदितेः सकाशाद्भूत्वा वटुवामनरूपेणात्तवपुः कायः तेन ॥ १८ ॥ केचित्तु सुतलराज्यं भूमिदानफलं मन्यन्ते ॥ तन्निराकरोति ॥ नो एवैतदिति ॥ यद्बिलनिलयैश्वर्यं एतद्भूमिदा नस्य साक्षात्कारः फलं न भवत्येव कुत इत्यपेक्षायामेवंभूतस्य दानस्य साक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह तत्तत्त्वसिद्धं दाने

ततोऽधस्तात्सुतल उदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादि तेर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकंपयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वअ विद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाऽभिजुष्टः ॥ स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवन्तमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि ॥ १८ ॥ नो एवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभू ते परमात्मनि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादि तस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य यद्बिलनिलयैश्वर्यं ॥ १९ ॥ यस्य ह वाव क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु विवशः स कृन्नामाभिगृणन्पुरुषः कर्मबंधनमंजसा विधुनोति ॥ यस्य हैव प्रतिबाधनं मुमुक्षवोऽन्यथैवोपल भंते २० ॥

तस्य तदेवाह भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतस्यात्मा वात्मभूतश्च सर्वजीवनियंता चात्मा परमस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ त स्मिन्संप्रतिपादितस्य ॥ १९ ॥ किंच ॥ यस्य नाम क्षुतादिषु च विवशोऽपि सकृदपि गृणन् कर्मबंधं विधुनोति कथंभूतं यस्य प्रतिबाधनं निवृत्तिं मुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते यतिविहतमर्थं योगसांख्यादिक्लेशेनानुभवंतीत्यर्थः तं कर्मबंधम्

तत्र स्मिन्भगवतां भक्तानां ज्ञातिनां च यथायथं आत्मदेहं आत्मानमेव हि यो समर्पितं सभूमि दातस्य ततः फलमि
ति पूर्वं गौरवं संचयः ॥२०॥ किंच ॥ नेदं भगवदनुकंपाफलमपि ॥ किं त्वेकांतभक्तस्यांतरायमात्रमित्याह ॥ न विश्वति ॥
भगवान्नुग्रहमुपगृहीतं वा गुरुहीनवाहन ॥ तत्र हेतुः यद्यतेति ॥ आत्मन ईश्वरस्यानुस्मृतिं त्यक्तां तीति तनथा ॥ तत्र केवलं
देवेभ्यो नोपस्य त्रपहो मार्जनादिष्ट ॥ तस्मात्तयोर्मैवं यदेवं ददातादिकं फलमिति ॥२१॥ तस्यैकांतभक्तिस्वप्रसंगेन
माह ॥ यत्तत् दति प्रसिद्धं इति वदत्या माणस्तु नावहे यत्नवयः ॥ कथंभूतः ॥ अन्तर्यागतत्र मण्डपायायेन भगवता या ज्ञा

तद्भगवतामानवतां सर्वेषामात्मनात्मनात्मन्यात्मानमेव ॥२२॥ नावैतद्भगवानानुनमस्त्रुपाव तु जग्राह ॥ यद्यत
पुनरात्मानुस्मृतिमोघणं मायामयमो वैस्वर्यमेवातत्रतेति ॥२३॥ यत्तद्भगवतानवधिगतात्यापायेना
यात्ता छलेनापस्यनस्व ज्ञा वा रा व शो षित लोकत्रयो वरुणपाशैस्तु संप्रतिमुक्तो गिरिदर्याचापविद्ध
इतिहोवाच ॥ २३ ॥ नूनं वतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो यो सावसिंद्रो यस्य सचिवो मंत्राय वृत एकांतेता
दृहस्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचत ॥ आत्मनश्चाशिषो नो एवतादास्यमतिगंभीरव
यसः ॥ कालस्य मन्वंतरपरिवृत्तं कियल्लोकत्रयमिदं ॥२४॥ ॥

छलेनाहृतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोकत्रयं यस्य स तथोक्तः अतिमुक्तो वद्धः अपविद्धः पतितनिमोपिसन् ॥२२॥ वते
ति स्वेद भगवान् विद्वानपि योमाविद्धः यस्यैकांतेन वृहस्पतिः सचिवः सहायः यतो मंत्रार्थे वृतः सोपि गुरुपार्थ
प्रत्ययेन न निष्णातः न निपुणः यतउपेंद्रेणाद्वारभूतेनउपेंद्रं विहायात्मानं लोकत्रयमयाचत तं तं मंत्रमुपदेष्टृ वृहस्पतिं अ
तिहाय यानि क्रमेति वा ॥ तस्मिन्नुसन्नेस एव वरणीयोनलोकत्रयं यतस्तदतितद्वसिमाह ॥ अतिगंभीरवयसं तेव
योयस्य ॥ तस्य कालस्य मन्वंतरं तेन परिवृत्तं विपर्यस्तं लोकत्रयमिदं कियत् ॥२४॥

प्रह्लादस्यैव कृपया योनिस्तामसः इन्द्रादयस्तु दास्यमिति निरूपित विद्यपरते स्वते मतिस्त्वंविधं पदं भगवता दीयमानमपि भग
वतः खलु परमन्यदिति कृत्वा न बहु जग्राहेत्यर्थः ॥२४॥ न तु त्वमतिधीरः ॥ कृतस्तमेव बहु मन्यसे तत्राह तस्मात्पथ्यस्तु
वनीयस्तुतिनाम्ना दीनाः कृपाया वा तादृशो यस्य ॥ यद्विहीनो भगवानदत्तु गृह्णो यस्य सकोवाउपरान्तसिद्धतीति २५ ॥ य
यस्तु को सिः ॥ ननु वे भूतः चेद्बलिः तर्हि तस्य वचरिते विस्तरेणाकथ्यतां तत्राह तस्य बलेरद्य चरितं तत्तु परिष्ठादृष्टमेवि

यस्मात्तदास्य मे वास्मि पितामहः किल वैष्णवेन तत्त्वपि श्रेयं यत्तु नाकृतोभयं पदं दीयमानं भगवतः पदमिति भग
वतो पवते खलु स्वपितवि ॥२५॥ तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः को वास्मद्विधः परिहीन
भगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति ॥२६॥ अथ तस्यानुचरितमुपरिष्टाद्विस्तरिष्यते ॥ यस्य भगवान्स्वय
मखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठति ॥ निजजनानुकंपितहृदयो येनांगुष्ठेन पदा
दशकंधरो योजनायुतायुतं दिग्विजय उच्चाटितः ॥२७॥ ततोऽधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेंद्रस्त्रिपुराधि
पतिः भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाचार्यो महा
देवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ॥२८॥ ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैका
शिरसां क्रोधवशो नाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवंतः ॥ पतत्त्रिराजाधि
पतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विग्नमनसः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरंति ॥२९॥

स्तरिष्यते ॥ यस्य द्वार्यवतिष्ठते निजजनेष्वनुकंपितं कृत्वा तु कोपि हृदयं यस्य द्वारपालकर्म दर्शयति ॥ येन श्री
नारायणो नवलेहापि विशनृपाकं यदुच्चाटितः केन पदा तच्चांगुष्ठेनैव ॥२७॥ यथा हरिणा दवभक्त्या बलि
स्तलेति हितः सुखमास्ते एवं महादेवभक्तोऽपि मयः तलातले सुखमास्त इत्याह ततस्तलातले त्रिपदं स्थानं येन मही
यते पूज्यते ॥२८॥ नैकशिरसामनेकफणानां गणो क्षिप्यतत्पेचयति ॥ कुहकेति महाभोगवंतो महाकायाः पुरु।

मायाविना

विबुधप्रत्यनीका दैत्याः शत्रवः सकले लोके स्थिति लोकेऽनुभावो यस्य तस्य हरेस्तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो बलावलेपो वीर्यमदो
येषां बिलेशया सर्पा इव इंद्रदूत्या प्रयुक्ताभिर्मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः ॥ एवं हि वैदिकमाख्यानं पणिभिः सरमै निगूढा गाम
न्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रहितां सा पणिभिः उक्ता पणयः प्राहुः किमिच्छन्ती सरमे त्यादि सा च संधिमनिच्छन्ती इंद्रस्तुति
मूर्वं कंतानुप्रति प्रतिगुरुषमाह ॥ हताः इंद्रेण पणयः शयध्वमित्यादि ते एतत्क्रुत्वा बिभ्यतीति ॥ ३० ॥ महाभोगिनो म

ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्य
नीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतबलावले
पा बिलेशया इव वसंति ॥ ये वै सरमयेंद्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति ॥ ३० ॥ ततोऽधस्तात्पाताले
नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्व
तरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा ॥ निवसंति येषामु ह वै पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फ
णासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ॥ ३१ ॥ इति श्रीभा
गवते पंचमस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्ते या
वै कला भगवतस्तामसी समाख्याताऽनंत इति ॥ सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभिमानल क्ष

हाफणाः महानमर्षः क्रोधो येषां पंचादिसंख्यानि शीर्षाणि येषां शीर्षाणामिति वक्तव्ये शीर्षाणामित्यार्षः ॥ ३१ ॥ इति
श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे चतुर्विंशः ॥ २४ ॥ पंचविंशे ततोऽधस्तादहिशेषस्य संस्थितिः ॥ संजिहीर्षोर्यदा का
ले यत्र रुद्रसमुद्भवः ॥ १ ॥ कोवासने तः सात्वतीया ॥ सात्वतं तंत्रनिष्ठाः चतुर्विंशेन ततोऽधस्तादहशेषस्योपासने येषां संक
र्षणमित्याचक्षते तत्र व्याख्याने हेतुः द्रष्टृदृश्ययोः सम्यक्कर्षणमेकीकरणं येन तत्कुतोऽहमित्यभिमानोलक्षणं चि
ह्नमधिष्ठातृ यस्य अहंकारस्याधिष्ठानेन द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणात्संकर्षण इत्यर्थः ॥ १ ॥

अनंतत्वमाह यस्येति ॥ यतः शत्रूनां स एव भगवाननंतः इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ तामसत्वमाह ॥ यस्येदं विश्वमुपसंहर्तु-मिच्छतोमर्षेण विरचिते रुचिरे भ्रमंती भ्रुवौ तयोरंतरेण संकर्षणो नाम रुद्र उदतिष्ठत् ॥ ३ ॥ सत्वमाह ॥ यस्या-ङ्घ्रिकमलयुगलेऽरुणा विशदा नखा एव मणयस्तेषां षंडः समूहः तस्य मंडलेषु परिस्फुरंतो कुंडलानां प्रभया मंडितानि गंडस्थलानि येषु तानि ॥ ४ ॥ चारूणि अंगानि वलयैर्विलासितानि विपुलानि धवलानि सुभगानि रुचिराणि भुजा एव र

यस्येदं क्षितिमंडलं भगवतोनंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धार्थ इव लक्ष्यते ॥ २
यस्य ह वा इदं कालेनोपसंजिहीर्षतो मर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेण संकर्षणो नाम रुद्र एकाद
शव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ॥ ३ ॥ यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषं
डमंडलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैरेकांतभक्तियोगेनावनमंतः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडि
तगंडस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयंति ॥ ४ ॥ यस्यैव नागराजकुमार्य
आशिष आशासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरु
चंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललि
तस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदं सव्रीडं किल वि
लोकयंति ॥ ५ ॥ स एव भगवाननंतोनंतगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्त

जतस्तंभास्तेष्वगुरुचंदनकुंकुमानां पंकेनानुलेपस्तेनावलिंपमानाः तेषामभिमर्शनेनोन्मथिते हृदये मकर
ध्वजस्यावेशेन रुचिरं चललितं च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागेण मदेन च मुदितं च तत् ॥ मदेन विघूर्णिते च लिते
च अरुणे ईषदरुणे करुणावलोके नयने यस्मिंस्तद्वदनारविंदं विलोकयंति ॥ ५ ॥ अमर्षस्य हनने रोषः क्रो

उपासनार्थमाह स्वपार्षदैः ध्यायमानः चिंत्यमानः॥ अनवरतमदेन मुदितस्यासौ विकृतविह्वललोचनश्च सुललितेन मुखरिकामृतेन वचनामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदान्विबुधयूथपतीनाप्याययमानः हर्षयन्॥ नीलिवाससीयस्य हलस्य ककुदि स्थिते कृतः सुभगः सुन्दरश्च भुजो येन उदारा लीला यस्य सः॥ नपरिम्लानो रागः कांतिर्यस्याः॥ तस्या नवतुलसिकाया आमोदमध्वासवेन माद्यतां मधुकराणां व्राताः॥ तेषां मधुरगीतेन श्रीर्यस्याः तां मालां कक्ष्यां वरत्रां ॥७॥ संश्लोकयामास वर्णयामास ॥८॥ अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यदीक्षया कल्पाः॥ स्वस्वकार्यसमर्था आसन्॥ यस्य तद्रूपं ध्रुवमनंत

ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुललितमुखरिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयंतीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुंडलो हलककुदि कृतसुभगसुन्दरभुजो भगवान्माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव कांचनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ॥७॥ य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं हृदयग्रंथिं सत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयं गत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावान्भगवान्स्वायंभुवो नारदः सह तुंबुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ॥८॥ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन्॥ यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्नानाधात्कथमु ह वेद तस्य वर्त्म ॥९॥ मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र॥ यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥१०॥

महत्तमनादि तत्र हेतुः यदेकमेव सत् आत्मन् आत्मनि नानाकार्यप्रपंचमधात्॥ तस्य तद्रूपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः ॥ कथमु ह वेद न वेदेवेत्यर्थः ॥९॥ न हि केवलमसौ शुद्धसत्त्वमूर्तिः सत्त्वात्मिकां तनुं नः मूर्तिमिति यत्र देहे सदसदिदं विभाति सः॥ नोऽस्माकं भक्तानां बहुकृपया संशुद्धं सत्त्वं मूर्तिं बभार स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं कृतां यस्य लीलां मृगपतिः सिंहः आददे शिक्षितवान्॥ यतः उदाराणि वीर्याणि यस्य तस्मादनवद्यसुन्दरः कामाश्रये दिव्य(?) नेत्राणां वयः॥ यद्वा कृपयेत्यत्र हेतुः॥ यय स्मा

स्वजनानां मनांस्यादातुं लीलामाददे ॥ मृगपतिः सिंहोदारवीर्यः ॥ यद्वा स्वजनमनांसि मृगाः कामयमानाः तेषां पतिः सुखः ॥१०॥

155

किंच आस्तां तत्कृपया वशुर्यावर्णनं तद्भजनं च तत्रासौदार्यमेवानिर्विचित्रमित्याह । यस्य नाम यदि पतितो महापातकमप्य नुकीर्तयेत् । न हि संश्रुयेदिति किं तु वक्तव्यमेव तोसावेव शरणं मुमुक्षोरित्याह । सद्योहं ति कथमनुकीर्तयेत् । अयतः श्रुतं वा सुकस्माद्वा आर्तो वा सन् प्रलंभनाद्वा पतितो वा मानुषोपाददयः ॥ ११ ॥ गिर्यादिसहितं भूगोलं सत्वानि प्राणिनः । सहस्र जिह्वोपि को वा गणयेत ॥ १२ ॥ दुरन्तवीर्यं च उरुगुणस्य अनुभावो यस्य स तथा स च सर्व मायया भूमेर्मूले स्थितः । तिष्ठ

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा । हंत्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ११ ॥ मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्वं । आनंत्यादनिमितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः ॥ १२ ॥ एवंप्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः । मूले रसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति ॥ १३ ॥ एता ह्येवेह नृभिरुपगंतव्या गतयो यथाकर्मविनिर्मिताः । यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान्कामयमानैः ॥ १४ ॥ एतावतीर्हि राजन्पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किमन्यत्कथयाम इति ॥ १५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे पंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥

२५

नियात्मतंत्रैः आत्माधारात् ॥ १३ ॥ उक्तस्य लोकविभागस्योपयोगं वदन्नुपसंहरति । एता ह्येवं इह कामयमानैर्नृभिरुपगन्तव्या इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तस्य प्रपंचः एतावतीरेतावन्त एवमेताः । विपाकगतयः फलभूता गतयः ता व्याचक्षे च स्येव्याख्यातवानस्मि ॥ १५ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे पंचविंशो ध्यायः ॥ २५ ॥ राम ॥ राम ॥

षड्विंशे तु ततो भूस्त्वा नरकस्थितिरुच्यते ॥ पापिनो यत्र दह्यंते यमदूतैर्यथायथं ॥ १ ॥ पुंसां गतय उच्चावचा विसदृशा इति भोगवैचित्र्यमुक्तं तदेतत्कुत इति पृच्छति महर्ष इति ॥ कर्मणः समानत्वे पि श्रद्धावैचित्र्यात्फलवैचित्र्यमिति परिहरति त्रिगुणत्वादिति सात्विक्या श्रद्धया कर्तुः ॥ सुखित्वं राजस्या सुखित्वं च तामस्या दुःखित्वं मूढत्वं च तथापि तासां श्रद्धानां तारतम्यात् सुखादितारतम्यं सर्वेषामिति पर्थः ॥ १ ॥ प्रतिषिद्धमिति येथः स एवं लक्षणाय स्य अधर्मस्य कर्तुः श्रद्धा

राजोवाच ॥ महर्ष एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ॥ ऋषिरुवाच ॥ त्रिगुणत्वात्कर्तुः श्रद्धया कर्मगतयः पृथग्विधाः ॥ सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवंति ॥ १ ॥ अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धाया वैसादृश्यात्कर्मफलं विसदृशं भवति ॥ या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः २ ॥ राजोवाच ॥ नरका नाम भगवन्किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदंतराल इति ३ ऋषिरुवाच ॥ अंतराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः ॥ पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशिष आशासाना वसंति ॥ ४ ॥ यत्र ह वाव भगवान्पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जंतुषु संपरेतेषु यथाकर्मावद्यं दोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ॥ ५ ॥ ॥

वैसादृश्यं लक्षणं तस्मात् ॥ तत्रापि काश्चन दर्शयितुमाह ॥ अनाद्यविद्याकृतानां कामानां याः सृतयो नरकाः । तासां ताः अथेदानीं प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः ॥ २ ॥ किं भूमावेव देशविशेषाः त्रिलोक्या ब्रह्मांडाद्बहिर्वा आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिव्यतिरिक्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथाकर्मानुसृत्य कर्मदोषमनतिक्रम्य ॥ दोषमेव दमं पापफलं दंडं करोति ॥ अनुल्लंघितं भगवच्छासनं येन ॥ ५ ॥

मतांतरेणाष्टाविंशतिमाह ॥ ६ ॥ पापभेदेन तत्तन्नरकयातनाभेदं प्रपंचयति यस्त्विहवेत्यादिना यावत्समाप्तेः पीग्रमा ।

तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयंति ॥ अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः ॥ तामिस्रोंऽधतामिस्रो रौरवो महारौरवः ॥ कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमंधकूपः कृमिभोजनः संदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति किंच ॥ क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दंदशूकोऽवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका विविधयातनाभूमयः ॥ ७ ॥ तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते ॥ अनशनानुदपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जंतुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्छामुपयाति तामिस्रप्राये ॥ ८ ॥ एवमेवांधतामिस्रे यस्तु वंचयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुंक्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलः तस्मादंधतामिस्रं तमुपदिशंति ॥ ९ ॥ यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति ॥ १० ॥ ॥ राम

नः एकदैव न दैव ॥ ८ ॥ पुरुषं पतिं वंचयित्वा ॥ ९ ॥ एतत् शरीरमहमिति इदं धनादि ममेति मत्वा स्वकुटुंबमेव पुष्णाति तेनाशुभेन ॥ १० ॥ ॥ राम ॥

१५

रुरवो भूत्वेति कर्मणि एवं तथाविधानां प्राणिनामित्यर्थः ॥ अतिक्रूरस्य भावऋक्षोरगाख्यस्य सत्त्वस्यापदेशः संज्ञा यस्य ॥११॥ क्रव्येण निमि
त्तेन मांसार्थमित्यर्थः ध प्राणतः सजीवानुपरंधयति पचति अपकरुणं निःकृपं ॥१५॥ खले स्थले देशे ॥१८॥ स्वधर्महा स्व

ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जंतवः ॥ परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसंति त
स्माद्रौरवमित्याहुः ॥ रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वस्यापदेशः ॥११॥ एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा
नाम रुरवः तं क्रव्येण घातयंति यः केवलं देहंभरः ॥१२॥ यस्त्विह वा उग्रः पशून्पक्षिणो वा प्राणत उपरंधय
ति ॥ तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुंभीपाके तप्ततैले उपरंधयंति ॥१३॥ यस्त्विह पि
तृविप्रब्रह्मध्रुक्स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमंडले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तादग्न्यर्का
भ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः ॥ क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानांतर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति
परिधावति च ॥ यावंति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि ॥१४॥ यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः
पाखंडं चोपगतः तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति ॥ तत्र हासावितस्ततो धावमा
न उभयतो धारैस्तालवनासिपत्रैः ॥ छिद्यमानसर्वांगो हा हतोऽस्मीति परमया
मूर्छितः ॥ पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखंडानुगतं फलं भुंक्ते ॥१५॥ यस्त्विह
वै राजा राजपुरुषो वा अदंड्ये दंडं प्रणयति ॥ ब्राह्मणे वा शरीरदंडं
स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनि
ष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखंड आर्तस्वरेण स्वनय
न्क्वचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः ॥१६॥

धर्मत्यागी ॥१५॥ स्वनयन् रुदन् कश्मलं मोहमुपगतो भवति अदृष्टदोषाः तेनोपरुद्धाः संतो यथा कश्मलमुपगतास्त

॥ २ ॥

159

ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यरक्तपानादिलक्षणा वृत्तिर्येषां मत्कुणादीनां न विविक्ता विज्ञाता परव्यथा यैः अविवेकिभिः तेषां पुरुषेणाज्ञासमणादिभावेन विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्तिर्यस्य विविक्ता परव्यथा येन विवेकिना॥ अभिद्रुह्यमाणः हिंसिताः॥ विहता निद्रा यया निर्वृतिश्च यस्य न लब्धमवस्थानं येन स तमसि परिक्रामति॥ ९॥ यत्किंच नमनादिकं उपनतं प्राप्तं

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति॥ स परत्रांधकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जंतुभिः॥ पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः॥ ९॥ यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वायससंस्तुतः॥ स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति॥ तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुंडे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते॥ १०॥ यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरत्यन्यस्य वानापदि पुरुषस्तममुत्र राजन् यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदंशैः त्वचि निष्कुषंति॥ ११॥ राम

तदसंविभज्य न निर्मिताः पंचयज्ञा येन अत एव वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः॥ कृमिभोजन कृमीनेव भुंजानः यावत्॥ तत्तया यावंति योजनानि कृमिकुंडं तावंति वर्षाणि यावद्वा तस्य पमित्यर्थः॥ अप्रत्तमसंविभक्तं अप्रहुतं चाग्नौ तत् तथा सः॥ अनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तं॥ १०॥ निष्कुषंति छिंदंति॥ ११॥ १८॥ ॐ रामाय नमः॥

तिग्मया तप्तया सूर्म्या प्रतिमया ॥१९॥ सर्वाभिगमः पश्वादिष्वपि गंता ॥२०॥ अपाखंडाः सत्कुलीनाः संतः द्वितीया तया चेमनवि
शेषणं नदीविशेषणमेतत् ॥ विण्मूत्रेति ॥२२॥ पशुचर्यां स्वेच्छाचारम् ॥२३॥ अतीर्थे विहितादन्यत्र विध्यंतीति ताडयंति प्राणा

यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयंतस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या
पुरुषमालिंगयंति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या ॥२॥ यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकंटक
शाल्मलीमारोप्य निष्कर्षंति ॥३॥ ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखंडा धर्मसेतून्भिंदंति ते संपरेत्य वै
तरण्यां निपतंति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न
वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरंतो विण्मूत्रपूयशोणितकेशन
खास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते ॥४॥ ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः
पशुचर्यां चरंति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नंति ॥५॥ ये त्विह
वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतांल्लक्ष्यभूतान्यम
पुरुषा इषुभिर्विध्यंति ॥६॥ ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसंति तानमुष्मिंल्लो
के वैशसे नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसंति ॥७॥ यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां
मपह्नाय द्विजो रेतः पाययति काममोहितः तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पात
यित्वा रेतः संपाययंति ॥८॥ रामायनमः ॥

निरायो दर्शितः ॥२३॥ निरयपतयो यमपुरुषाः ॥२४॥ लालाभक्षमाह यस्त्विहेति रेतःपानं कारयति ॥२५॥

५५

पु५६

घं

(6)

यसद्दतायेस्वानाः सरभसं ससंभ्रमं ॥१९॥ द्रव्यविनिमये क्रयविक्रयादौ निरवकाशे निरालंबे ॥ अवीचिशब्दार्थी-
माह यत्रेति वीचिस्तरंगः न इहितस्मादवीचिः ॥२०॥ यो विप्रः तत्कलत्रं वा सुरां पिबति ॥ अयोपि वा व्रतस्थः सन् ॥

यस्त्विह वै दस्युर्वो ऽग्निदो गरदो ग्रामान् सार्थान्वा विलुंपति राजा राजभटो वा तांश्चापि हि परेत्य नयमदूता वज्र-
दंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादंति ॥१९॥ यस्त्विह वा असत्यं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनि-
मये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः सं-
पात्यते जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते ॥ तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रिय-
माणः पुनरारोपितो निपतति ॥२०॥ यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्र-
तस्थोपि वा पिबति प्रमादतः ॥ तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिंच-
ति ॥२१॥ अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन ॥ स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीय-
सो न बहु मन्येत स मृतक एव मृत्वा क्षारकर्दमे निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरंता या-
तनाह्यश्नुते ॥२२॥ ॥

जन्मो वैश्यो वा सोमपीथः कृतसोमपीथः कृतसोमपानः इत्यन्वयः तयोः ॥ सोमस्थाने फलं चमसविधानान्
सोमपाननिषेधाच्च ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यद्ग्रोधतिभीवाह्रतास्ताः संपिष्य दध्युत्सृज्य तस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोम-
मिति ॥२१॥ स मृतक एव सन् ॥ मृत्वा ॥२२॥ ॥ ॐ तत्सत् श्रीयदुवीन
मः ॥ रामाय तत्र्यं नमः ॥ ॥

पुरुषस्यमेधेनहिंसयाभैरवादीन्यजंतेयाश्चस्त्रियाःकामदूयाः वदेनोगणाभूत्वायथेहतेपुरुषादास्मतः॥ सर्वमद्भुतं

येत्विहवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजंतेयश्चस्त्रियोन्नपशून्खादंतितांश्चतेपशवइहनिहतायमसदनेयातनयं
तोरक्षोगणाःसौनिकाइवस्वधितिनाऽवदायासृक्पिबंतिनृत्यंतिगायंतिचहृष्यमाणायथेहपुरुषादाः
२३॥ येत्विहवाअनागसोरण्येग्रामेवावैस्रंभकैरुपसृतानुपविस्रंभय्यजिजीविषून्शूलसूत्रादिषु
उपप्रोतान्क्रीडनकतयायातयंतितेपिचप्रेत्ययमयातनासुशूलादिषुप्रोतात्मानः॥ क्षुत्तृड्भ्यांचाभि
हताःकंकवटादिभिस्ततस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमानाआत्मशमलंस्मरंति॥२४॥ येत्विहवैभूतान्युद्वे
जयंतिनराउल्बणस्वभावायथादंदशूकास्तेपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतंति॥ यत्रनृप
दंदशूकाःपंचमुखाःसप्तमुखाउपसृत्यग्रसंतियथाबिलेशयान्॥२५॥ येत्विहवाअंध
यावटकुसूलगुहादिषुभूतानिनिरुंधंतितथामुत्रतेष्वेवोपवेश्यसगरेणा
वह्निनाधूमेननिरुंधंति॥२६॥ यस्त्विहवाअतिथीनभ्यागतान्वागृहप
तिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिवपापेनचक्षुषानिरीक्षतेतस्यचा
पिनिरयेपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्राःकंकवटादयःप्रस
ह्योरुबलादुत्पाटयंति॥२७॥ रामाजभ्यंनमः

ततन्द्रुत वैस्रंभकैः विश्वासोपायैः उपविस्रंभय्य विश्वास्य ॥२४॥ बिलशयान् मूषकान् ॥२५॥ सगरेणसविषे।
णा २६ अतिथयोज्ञातपूर्वाः अभ्यागताःज्ञातपूर्वाः तान्पापेनवक्रीकृतेन ॥२७॥

163

आप्याभिमतिः धनगर्वितः अहंकृतिः अहं श्रेष्ठ इति मानी तिर्यक्‌कोत्तणाणयस्य सर्वतः गुर्वादीनपि अयं चोरयिष्यतीति।
विशंकमानः परिशुष्यमाणहृदयवदनः चयसम्यगनवगतः अयासः तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः श्रमलेन गृह्णातीति

यस्त्विह वा आप्याभिमतिरहंकृतिः तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोभिविशंकी अर्थविनाशचिंतया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे नरके निपतति ॥ यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोंगेषु सूत्रैः परिवयंति ॥२८॥ एवंविधा नरका यमालये संति शतशः सहस्रशः तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशंति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्यां निविशंति निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः ॥ एतावानेवांडकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते ॥ यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपं ॥ आत्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति च उपगेयं भगवतः परमात्मनो ॥ ग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ॥२९॥ ॥

तथा परिवयंति सूत्रप्रोतान्कुर्वंति ॥२८॥ इतरत्र स्वर्गादौ इह मर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनि मिश्रं उभयोः धर्माधर्मयोः शेषाभ्यां आदावेव द्वितीयस्कंधे वैराग्यानेयानीत्यादिना ॥ उपगेयं वेद पति षदे श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धि

यथावत्स्कृत्वा ॥ कथंभूतायं स्यास्य कस्मानीनांवतिकायांनांथानश्राश्ररामूर्तं वपु ॥ ३० ॥ इतिश्रीभावार्थी

स्कृत्वास्थूलं नथा सूक्ष्मं नृपेभगवतोयतिः ॥ स्थूलेनिर्जितमात्मा
नेष्मानैः सूक्ष्मं धियानयेदिति ॥ ३५ ॥ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमु
द्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था ॥ गीतामयोतिवनृपाद्भुता
मीशवरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ ३० ॥ इतिश्रीभा
गवते महापुराणे श्रीमच्छुकदेवसंवादे नरकानुव
र्णनं नाम षड्विंशतितमोध्यायः ॥ २६
समाप्तः पंचमस्कंधः ॥
शुभमस्तु ॥
॥

दीपिकायांपंचमस्कंधेनरकानुवर्णनं नाम षड्विंशतितमोध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ पंचमस्कंधेसमाप्तः